

ПРОФ. Д-Р ІВАН РИБЧИН

**ДИНАМІКА
УКРАЇНСЬКОГО
КОЗАЦТВА**

УКРАЇНСЬКИЙ ТЕХНІЧНО-ГОСПОДАРСЬКИЙ ІНСТИТУТ

СЕРІЯ: МОНОГРАФІЇ Ч. 6

Проф. д-р Іван Рибчин

ДИНАМІКА УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Видано завдяки фінансової підтримки Дому Української Науки
і НТШ в Австралії.

Редагує Колегія

Начальний редактор Ростислав Єндик

Адреса: Ukrainisches Technisch-Wirtschaftliches Institut
8 München 80, Laplacestr. 24, Germany

ВСТУП

ТЕМА ПРАЦІ

Характер української людини належить до найцікавіших тем етнопсихології чи соціології з уваги на її динаміку, снагу і глибину переживань.

Динаміка вдачі української людини проявила себе особливо виразно в добі козаччини (16—18 сторіччя), яку можемо назвати добою соціальних афектів. Традиції тієї доби й досі ще живі в українському народі. Сліди її знаходимо в сучасних партизанських рухах в Україні. Тепер ще нуртують величезні — з соціо-політичного погляду — сили та прояви енергії, в захопленні українців козацькою романтикою, які відіграють небуденну роллю в побудові нового демократичного життя народів Європи.

Треба ствердити, що розуміння й належна оцінка позитивів і негативів динаміки української психіки поглибилися на протязі останнього сторіччя. Історики й історіософи є свідомі того, що при належному раціональному використанні величезної динаміки української психіки ця потужність енергії духа й почувань могла б запевнити тривалу побудову державности.

З точки зору соціопсихології проблема цієї праці зосереджується на питанні взаємовідносин між вагою особистости і масою, які то взаємовідносини набрали на протязі соціально-політичних перемін у добі козаччини певного роду трагічного характеру. Україна, ця таємнича, загадкова країна чорнозему й урожайних степів, була географічною базою виникнення незвичайних соціопсихічних явищ, що відзначаються незбагненою динамікою. Мати — земля — скиба і краєвид із всевладним чаром і могутнім впливом простору і клімату були коліскою покоління з тривало міцними пристрастями і бойовою настановою, які часто-густо вироджувалися в погубний гін до анархії та розпорошення індивідуальних і соціальних змагань.

МЕТОДА

Щоб глибше охопити динаміку індивідуальних і соціальних афектів та емоцій, ми вирішили обговорювати предмет наших дослідів з точки зору волонтаризму та ідеалізму емоційного життя.

За прийняттям динамічного розуміння індивідуального психічного життя висловилися на протязі останнього сторіччя такі мислителі і психологи: Артур Шопенгауер, Вільгельм Вундт, Вільям Джемс, Вільгельм Єрузалем, Лестер Ворд, Мек Дугелл і Карл-Густав Юнг. До теорії волонтаризму підходять близько філософ Адольф Штер, якого знамениту систематику гонів з'ясував відомий віденський філософ Роберт Райнінгер у своєму творі: «Філософія вартостей і етика» (Відень 1939).

З методологічного погляду важлива є ідеалістична теорія емоційного життя, побудована Максом Шелером. Вона кладе натиск на психічні процеси вчування в різні форми симпатії і ненависти в житті особовости і маси та на їхні взаємовідносини. Також праці психологів Пфендера, Ф. Крюгера, Н. Аха були допоміжні при опрацюванні цієї теми.

В ділянці психології маси і народів я одержав велику допомогу з творів Вільгельма Вундта, Гюстава Ле Бона, В. Меде, Ортега-і-Гасета, П. Райвальда і Г. Мангайма.

З уваги на велике значення релігійних рухів у козацькій добі, треба було також використати твори в ділянці релігіознавства, напр. Груена і Леуба та інших.

З ділянки метафізики, феноменології, етики міродаїні для нас клясичні твори філософів античних, середньовічних і новітніх, як Кант, Шопенгауер, Гегель та українські філософи і мислителі, Гр. Сковорода, Д. Чижевський, О. Кульчицький, П. Юркевич, В. Янів, Я. Ярема, М. Шлемкевич та інші.

Філософічні та психологічні твори дають лише світоглядну основу для наświetлення проблеми. Властивий матеріал дослідів дає історія. До найголовніших представників української історіографії належить, без сумніву, Михайло Грушевський. Його 10-томова «Історія України-Руси» перевищила все, що досі в тій ділянці написано, багатством фактичного матеріалу та критичною, незвичайно вдумливою його обробкою, розмахом з'ясування історичних фактів, гостротою логічного осуду і етосом оцінки. Допомогу подали й твори інших істориків, напр. Мирона Кордуби, В'ячеслава Липинського, Степана Томашівського, Івана Крип'якевича, Богдана Крупницького, Домета Оляничина, Дмитра Дорошенка та інших. Використано частинно й твори росій-

ських істориків, як напр.: В. Мякотіна, В. О. Ключевського, С. Ф. Платонова, С. М. Соловйова, та польських: Шуйського, К. Шайнохи, Л. Кубалі, М. Бобжинського, В. Потоцького, М. Дубецького, Фел. Конечного та інших.

Вельми корисні були твори з ділянки етнографії, етнології та фолкльору: Цертелева, Максимовича, Драгоманова, Антоновича, Гнатюка і Філ. Колесси.

В ділянці історії літератури я міг користуватися творами М. Возняка, О. Огоновського і Д. Чижевського.

Географія була заступлена творами Степана Рудницького, Володимира Кубійовича, Миколи Кулицького і Мирона Дольницького.

Після короткого з'ясування предмету дослідів і методики приступимо до накреслення силуетки української людини на тлі краєвиду.

Перший розділ

ЛЮДИНА І МАСА СЕРЕД ПРИРОДИ І ВОРОЖОГО ОТОЧЕННЯ

1. ІНДИВІД І МАСА СЕРЕД ПРИРОДИ КРАЇНИ

ПРИРОДА І ЛЮДИНА В УКРАЇНСЬКОМУ КРАЄВИДІ

Українці живуть у щільному зв'язку з природою. Вони належать до тих народів, які глибиною своїх почувань відчувають міцну тягу до землі, без якої не уявляють собі повноцінного життя. Туга за рідною землею на чужині — один із доказів цього факту.

Поняття «батьківщина» пов'язується в пам'яті та уяві українця з цілістю етнографічної території. Та психологічна цілісність вітчизняних почувань стоїть у тісному зв'язку з географічним одноцілим організмом, який являє собою Україна. Географічна єдність українських земель у соціопсихічному відношенні переживається українською людиною цілісно. Емоційне життя її найтісніше пов'язане з цілою національною територією. Вживаючи вислову Макса Шелера,¹ відчущання одности („Einsfühlen“) з батьківщиною впливає з вітальної сфери („Vitalsphäre“) української людини.

Серед усіх родів почуттєвих сприймань, які, як геопсихічні почуття впливають на психіку людини, зорові сприймання відіграють найважливішу роль. «Краєвид є чимсь почуттєво сприйманим, баченим. Він простягає свій вплив не лише на афективну сторінку духового життя і на психофізичну диспозицію діяння, як напр., клімат і погода, але й промовляє також безпосередньо до збудження наших уявлень і через те до того важливого психічного круга, який називаємо фантазією. Тут відносини між краєвидом і характером народу виявляють спеціальне обличчя».²

¹ Max Scheler: Die Sinngesetze des emotionalen Lebens, Bd. I. Wesen und Formen der Sympathie. Bonn, 1923.

² Willi Hellpach: Geopsychische Erscheinungen. Leipzig, 1911.

Ця безпосередня, емоційно забарвлена мова зорових, також слухових сторінок рідних краєвидних картин дає уяві українця силу до щораз то нових комбінацій і відновлень, а навіть ушляхетнень внутрішнього життя.

Щодо краєвиду відрізняємо в Україні чотири головні полоси: лісову, лугово-лісостепову, степову і середземноморську.³ В козацькій добі важливими були перші три.

Лісова полоса займає ледве одну п'яту частину української території: на північному заході і на півночі. Південна границя її проходить від Пруту і Дністра до джерел Бугу, звідсіля на схід від Києва, а далі на північний схід до джерел ріки Оки. В козацькій добі лісова полоса сягала куди далі на південь. Маєстатичну красу її описано в козацьких думках і піснях. Крім цього ліс був незвичайно важливий в соціобіологічному відношенні, завдяки своїй густоті, непроглядності і багнам. З уваги на це він надавався як сховище населення і воїнів під час численних наїздів орд кочовиків, особливо кримських татар, а також і турків. В лісах народ не тільки міг схоронитися, але й підготувати кадри нових борців проти наїзників. В країні, яка майже не має природних границь, ліс був у добі примітивних засобів боротьби одним з найкращих союзників, оборонців і захисників.

На південь від лісової полоси росли гаї, луки, групи лісів на родючих, чорноземних ланах. Цю перехідну смугу між лісом і бездеревним степом названо полосою лісостепу. Це був терен найбільш пригожий для розвитку й глибокого закорінення хліборобської культури і зростання людських селищ.

Степова полоса розтягається між південною границею полози лугів чи лісостепу і пригір'ям Яйли та Кавказу. Рослинність степу виявляє різноманітність трав і зел. Після короткотривалої буйности зелені на весні і під час раннього літа надходять літня спека і посуха, що спалюють трави. Наступає одноманітність степу, властивостями якої є сухі завмерлі трави, а в зимі морозом сковані непроглядні простори степової плоскої поверхні, переривані тільки вряди-годи балками, де завдяки річкам і джерелам життя фльори буйніше розростає.

Четверта — середземноморська полоса обіймає частину України, що лежить на південь від Яйли в Криму. Тут панує середземноморський клімат. В козацькій добі була це полоса боїв, а не поселення українців. Жили там татарські кочовики.

Розглянемо, який геопсихічний вплив мав степ на формування характеру української людини.

³ Stephan Rudnycky: *Ukraine — Land und Volk*. Wien, 1916.

Зі степом пов'язується тісно тип української людини, незвичайно активний і ружливий, який окреслюється йменням козака. На протязі довгих років степ різьбив душу козака своєю різновидністю, пишнотою весняної і літньої краси і сумовитістю та монотонністю осіннього й зимового краєвиду. Чар і маєстат весни тривають коротко. Тому не погоджуємося з поглядом Д. Чижевського⁴ про тривалість психологічної дії маєстатичного характеру степу, що він з натиском підкреслює. Почуття маєстатичности не може діяти тривало. В ядрі духового життя воно розбуджує короткочасне одушевлення, яке не в силі закоренитися в характері індивіда. Маєстатичне може проявитися на деякий час у мистецькому переживанні, але не в соціодинамічному. Тут відіграють важливу роллю нескінчена зорова далечинь, монотонність, гнітюча байдужість порожнього краєвиду, страхотлива безмежність простору. Це ті краєвидні чинники, які викликають міцне, тривале враження. Зайшла людина не в силі витримувати ту жажливу монотонність надовго⁵ без переставлення глибоких шарів власної психіки. Відсутність зорових вражень гнітить, приводить до психічної депресії. Уява її намагається діяти в афективних („imaginary“) уростях і емоціональних чинностях гонів.

ИНСТИНКТИ, ГОНИ І ЕМОЦІЇ ЯК ЗАСОБИ В БОРОТЬБІ ЗА ПРИМИТИВНЕ ІСНУВАННЯ

В безконечній одноманітності степової природи уява є тим чинником, що підсилює динаміку психічного життя. В наслідок почуття осамітнення гуртка ухадників, привиклих до неподібних обставин, до голосу приходить потенціонально-динамічне. Накопичується енергія для майбутньої активности, виникає голод пристрастей і афектів, що прагнуть заспокоєння. Те заспокоєння відсувається на пізніше, на майбутнє, коли даний індивід зустріне з іншими чи групою людей. У випадку ворожого протиставлення ті емоції й афекти знайдуть таке застосування, яке впливає з інстинктів боротьби і відсічі.⁶ Наростають ті емоції на протязі довгого тривання інкубації під час перебування в одноманітній самотині степу, а опісля, коли надійде відповідна хвилина, вибухають з великою силою. Під час тієї інкубації розумові аргументи мають не великий доступ до тих приховано нагромаджених почувань. Естетичні переживання,

⁴ D. Čyževskij: *Zur Charakterologie der Ukrainer*. „Slavische Rundschau“, Jahrg. III, Nr. 4. Seite 237-244, 1931.

⁵ Konstantin Radaković: *Individuum und Gesellschaft*. Graz, 1931.

⁶ Mc. Dugall: *Grundlagen der Soziologie*, 21. Ausg., übers. von Gerda Kaustsky. Jena, 1928.

ав напр., схід чи захід сонця в степу, можуть діяти як ушляхетнювачий чинник тільки у психічному житті вийняткові ніжнєк чи геніальних одиниць. Це вийняткові випадки. Творці дум і козацьких пісень належали до таких вийняткових особистостей, благословенні характери, серед яких зустрічаємо чоловіків і жінок. Натомість у психічному житті людей маси витворюється, як наслідок довгого перебування в степу, непогамований гін при найближчій нагоді зустрітися і звести жорстокий бій з ворогами, сусідами у степовій смузі. Такими були в козацькій добі татари з Криму і турки. Розумові аргументи, які могли б охолодити бойовий запал, мають підрядне значення. Домінує емоційна мрія про «герць», про боротьбу.

Характер цієї потенціальної боротьби радше масовий, ніж одиничний. Партнером на тлі безмежного степу може бути тільки людська або тваринна маса. Почуття особистої приналежності до гурту одноякісних людей, що своїм динамізмом може вирізнитися на тлі безкрайого степу, є в жителя степу міцніше, ніж у жителя якоїсь іншої краєвидної смуги. Коли тільки житель степу може діяти, як член маси, в боротьбі з ворогом, наступає реалізація мрій про розрядження нагромадженої сили в часі його довгої самотності. В козацькій добі, добі соціальних афектів, часто шаліли в степу масові бої, свідками яких є численні могилки.

До боротьби доходить тоді, коли сили обох партнерів можуть мірятися одна з одною. У переможця виникає в висліді бою почуття тріумфу і радості, в переможеного — почуття страху, що дає поштовх до втечі і приниження.

Крім охочості до боротьби і страху, ще інші інстинкти й емоції відіграють важливу роль. Інстинкт самозбереження є тут дуже важний: в степу йдеться про те, щоб зберегти життя як таке, „das nackte Leben“, щоб зберегти його проти потуг немилосердної природи і підступного, скритого ворога. Тут усе пливке, непостійне, особливо в фазах, коли не розсудливість і опанування емоцій (холодний розум), але інстинкти і пристрасті є головним мотором життя. Зберегти життя індивіда і спільноти, захистити їх перед небезпеками, навіть, якщо необхідно, за рахунок вишицування безоглядного ворога — це жителі степу уважали своїм першим завданням.

ПРАГНЕННЯ ДО СВОБОДИ — ПЕРЕДУМОВА БОРОТЬБИ ЗА ІСНУВАННЯ

Щоб могли зберегти себе, індивід мусить бути вільний. Німецький філософ Фрідріх Гегель і англійські філософи Джон

Льок і Джон Стюарт Міл⁷ підкреслили право кожного індивіда на свободу. Жодна людина не є управнена позбавляти другу людину свободи, ні гнобити, переслідувати її. Те ж саме торкається приватної власності, яку людина здобула своєю працею. Так, напр., український селянин-хлібороб вкладає свої ідеї у свою власність.⁸

В 15—18 сторіччях ті, що мали владу, не признавали селянинові цього основного права на особисту свободу і приватну власність. Особливо на українських землях, окупованих Польщею, позбавлення свободи сотень тисяч селянських родин, гноблення і переслідування стали просто нестерпними в 15 і 16 і 17 століттях. В наслідок цього численні тисячі селян, гноблених панщиною, шукали звільнення від цієї неволі в степах. Вони ставили вище вільне життя, хоч би серед небезпек збоку кочовиків — кримських татар, ніж життя, а радше животіння під ярмом панщини.

Воля — це мета змагання кожної людини, отже і всіх гноблених панщиною.

Зупинимось коротко на аналізі поняття свободи. Гегель⁹ проаналізував це поняття у своєму творі «Феноменологія духа». Ернст Кассіпер подав таку аналізу в журналі „Die amerikanische Rundschau“:

«Свобода — це одно з найбільш многозначних понять не лише в філософії, але також у політиці. Аналізуючи поняття свободи волі, легко попадаємо в лябірінт метафізичних проблем і антиномій. Простіше є етичне поняття свободи... Свобода людини полягає не в відсутності мотиву її поведінки, але власне в характері її мотивів. В етичному розумінні людина є вільна, якщо її мотиви основані на її власному осуді, її власному переконанні про те, що є її моральний обов'язком»¹⁰ За Кантом, свобода є рівнозначна з самостійністю, автономією (у філософічному розумінні), при чому закон, якому ми є послухні, не є нам накинений ззовні, але моральний підмет диктує собі його сам.

У часах важких соціальних криз прагнення свободи може набрати деколи звироднілих форм. Тоді в суспільному житті насту-

⁷ Правильну аналізу приватної власності подали філософи Фрідріх Гегель, Джон Льок і Джон Стюарт Міл.

⁸ З наших мислителів найновіших часів питання свободи і приватної власності докладно проаналізував Орест Зибачинський у своїх творах «Свободарність» і «Інтегральна революція». Мюнхен, 1960.

⁹ Friedrich Hegels Schriften zur Geschichtsphilosophie, S. 329 ff., S. 481 ff. Jena, 1927.

¹⁰ Ernst Cassirer: Über die Freiheit. „Die Amerikanische Rundschau“, 1. Heft, S. 36, Januar, 1947.

пає свого роду „bellum omnium contra omnes“ — явище, яке, за Гоббсом, корениться в егоїстичній натурі людини, в її найглибших інстинктах. А всеж людина є соціальною істотою і живе як член суспільної групи. Вона не керується лише інстинктами, але поступає згідно з своїми осудами на вищому щаблі свідомості.

Коли розглянемо соціальні відносини на українських землях в 15—18 сторіччях, то свободою втішалася тільки багатша, панівна частина суспільності — шляхта, яка гнобила убоге населення, позбавляючи його елементарної свободи. У висліді цього нестерпного соціально-економічного гніту для маси залишався тільки степ як пристановище, захист. Гноблений український селянин-кріпак не хотів тягнути ярма рабства. Зацитуємо в цьому місці слова Гегеля: «Тим, які бажають залишитися рабами, не діється ніякісенька кривда; хто не може здобутися на відвагу ризикувати своїм життям за свободу, той заслуговує на те, щоб остатися рабом; і якщо народ не тільки уявляє собі, що бажає бути вільним, але насправді має енергійне бажання свободи, тоді жодна людська сила не зможе тримати цього народу в неволі... Свободу можна здобути тільки шляхом боротьби... Абсолютний доказ свободи в боротьбі за признання — це смерть».¹¹

2. СПАДЩИНА МИНУЛОГО В ПСИХІЦІ ПРОВІДНИХ ОСОБИСТОСТЕЙ І В ПСИХІЦІ МАСИ

Піддаймо короткій аналізі проблему спадщини минулого в першу чергу в укладі суспільно-господарських відносин мас, а згодом звернім увагу на спадщину минулого в ділянці психодинамічній.

Ще з княжих часів селянська маса являла собою таку картину:

а) «смерди» — в господарському відношенні незалежні господарі; б) безземельні, т. зв. «ізгої», «сябри» і «закупи»; в) раби.

У 15 сторіччі в Литовсько-Руському Великому Князівстві, за малими війнятками, не було невільників, зате були т. зв. „glebae adscripti“, прив'язані до скиби сільські робітники. Тоді виникла нівеляція всіх вільних досі господарів на рівені, що-правда, свобідних, але малоземельних рільничих робітників; раби поступово перейшли в т. зв. «тяглих» селян, кріпаків. Крім цього були селяни, які через великі, нестерпні довги, віддали самі себе в неволю. Називалися вони «закупи».

¹¹ Friedrich Hegel: Phänomenologie des Geistes, I. Teil, S. 435, u. S. 18.

Люди, т. зв. „glebae adscripti“, не мали права покидати своїх осель. В стані кріпацтва вони страждали від тяжкого гнету. «Терпеливість народу заслуговує на пальму мучеництва» — пише польський історик Валерій Лозінський у своєму творі «Правем і левем», обговорюючи документи про хліборобські відносини в Галичині за часів польського короля Сізігмунда III. Наш знаменитий історик додає до цієї короткої замітки таке: «Лозінський одного факту не згадує, а саме, що кати народу — уряд і польська шляхта — варті були один одного».¹² Стан безправності тяжів мов кошмар на масі працюючого населення, викликаючи апатію і почування пригноблення, що постійно тривало дуже довгий час. Так звані «приковані до ріллі» підлягали виключно юрисдикції землевласників, шляхти. Вони були повністю позбавлені особистої свободи і стали рабами. Навіть король не мав права втручатися в відношення землевласників до кріпаків»¹³

«Український (руський) селянин 15—17 віків був відданий на поталу необмеженій сваволі, на ласку і неласку поміщика».¹⁴

Децо інакшу картину являють собою міста Руси-України в тих сторіччях. Багато міщан користувалося німецьким магдебурзьким правом.¹⁵ Це право недопускало не-католиків виконувати службу в урядах. Поміщицька шляхта поборювала автономію міст на магдебурзьких правах. Згодом майже всі містечка втратили право управління на основі автономного магдебурзького права. Селян закріпощено панщиною. Прикріплено їх до праці для дідича, позбавивши свободи переноситися з одного місця на друге місце праці.

Це був державно-внутрішній чинник, який мав велике значення як динамічний первень у соціопсихології селянських, а також міщанських мас.

Другий був зовнішній чинник. Це була спадщина степу, напади кочовиків. М. Грушевський з'ясовує цей стан так: «При кінці 15 сторіччя українські землі вихилили до дна чашу страждань через глупу політику польсько-литовського уряду короля Казіміра Ягелльончика і його синів. Ані напади печенігів, ані куманів-половців в XI столітті, ані інвазії Батухана не спричинили тільки знищення, скільки ті напади кримських татар».¹⁶

Страждання були нестерпні. Щороку були жахливі напади татарських загонів. Нападали також турки і волохи. Жодна ре-

¹² М. Грушевський: Історія України-Руси, том 5, ст. 199.

¹³ М. Грушевський: Там же, ст. 151.

¹⁴ В. Шмурло: Курс русской истории, т. II, ст. 118-132, Прага, 1931.

¹⁵ Andrij Jakovliv: Das deutsche Recht in der Ukraine. Verl. S. Hitzel. Leipzig, 1942.

¹⁶ М. Грушевський: Історія України-Руси, том 4, ст. 279, Львів, 1903.

гулярна армія не захищала населення. Немов один великий по-жар спалив усі надбання культури цілих століть. Перемінено в пустелю цілий східно-південний пояс аж до лінії лісів Переяслава, Чернігова, східної і південної Київщини, Брацлавщини і Східного Поділля. Лише деякі стійки існували подекуди. У висліді безнастанних нападів панував голод. Населення жило в постійній тривозі та в бойовій готовості в лісах. Цей жахливий стан тривав майже впродовж сотні років.

Джерелом тих безнастанних нападів був ханат кримських татар, зорганізований Хаджі-Гереем. Його син, Менглі-Герей, утвердив могутність кримської орди через визнання Туреччини і союз з Москвою, приблизно біля 1482 року.¹⁷

Не зважаючи на жахливий стан українських земель, здоров'я української людности наприкінці 15 ст. було цілком задовільне. У численних письмових пам'ятках тих часів звеличується фізичну силу українців, їхню загартованість на студінь, спеку, голод та невгоди війни й полону. Також не знаходимо грізніших захворювань. Одною з причин цього позитивного явища був факт, що через пересування людности з південних і південносхідних окраїн у західні, північні і північно-західні частини України відбувалося перехрещування між українськими родинами, що мали різні расові прикмети. Силою своєї національно-культурної спаяности українська народня маса легко асимілювала чужі расові первні, татарські, турецькі, московські, польські і волоські. Також у традиційній стійкості народня маса вірно держалася своїх прадідівських звичаїв і традицій.

В іншому світлі являються провідні індивідуальності. Для прикладу візьмемо дві.

Перша — це князь Михайло Глинський.

Був це європеець під кожним оглядом. Людина великих умових здібностей, хоробрий, відважний. Як молода людина, Глинський проживав на дворі цісаря Максиміліяна, опісля на дворі герцога Альбрехта Саксонського і брав участь у багатьох походах в північнозахідній частині німецьких земель, в Італії та Іспанії, набув багато досвіду як воїн і високоосвічена людина. У 90-их роках 15 сторіччя Глинський прибув на двір литовського великого князя Олександра, де він втішався великою повагою як приятель і дорадник великого князя. Однак після смерті Олександра в 1505 р. магнати обмовили Глинського перед наслідником на великокняжому литовському престолі, обвинувачуючи його в змові проти володаря. Литовський володар по-

¹⁷ М. Hruševskyj: Geschichte der Ukraine, S. 167. Wien-Lemberg, 1916.

збавив Глинського всіх чинів і почестей. Тоді Глинський вирішив підняти повстання. Але повстання було придушене, бо всі три союзники, на яких Глинський розраховував, підвели. Народна маса не довір'яла Глинському як шляхтичеві, а московський великий князь і хан кримських татар також не прислали обіцяної допомоги. Глинський утік на московську територію.

Зі становища соціопсихології можемо сказати, що причиною невдачі Глинського, як провідника українських мас, була зневага покладених на нього надій, що не здійснилися через віроломство союзників, а не з вини кн. Глинського. Це довело до послаблення авторитетности його особи, до недостатнього престижу в очах сучасників.

Невдача зустріла також провідника хліборобів Петра Муху. Муха з'єднав собі селянство галицького Покуття, околиці Галича і Рогатина в 1490 році. Почалось повстання озброєних селян — майже 9 тисяч повстанців. Подекуди й українська шляхта підтримувала повстанців. Однак під час переправи повстанців через Дністер польська шляхта напала на них і розбила. Самого провідника повстанців зловили тоді підступом і покарали смертю¹⁸

Згадані вище ватажки повстання є передвісниками тих перших проявів сильного динамізму українських мас і їхніх провідників. З соціопсихологічної точки зору інтересне те, що в обидвох випадках не було узгіднення між масою і її провідниками. Привело це до невдачі навіть рухів високої наснаги, динамічних народних рухів і змагань провідників.

3. ВИМОГА ЧАСУ

Вимога часу натискала щораз більше. Українські землі стали жертвою жахливих нападів кримських татар. Пустошені були поля, палені хати й обістя, сотні тисяч жінок і дітей попадали в неволю. Хани ламали всякі договори й угоди, не зважаючи на «хабарі», гроші, які щороку і польський король і литовський великий князь платили ханові (польський король: 15.000 золотих річно, литовський великий князь: 10.000 зол.).

1516 року хан одержав більші суми від московського князя, і в наслідок цього звернув усі свої військові сили проти Польщі. Величезна, 30 до 40 тисячна орда напала на Галичину. Про будь-

¹⁸ М. Грушевський: Історія України-Руси, том 6. «Книгоспілка». Нью-Йорк, 1956.

яку оборону не було мови. Татари страшенно знищили всі землі від Карпат аж по Люблин. Величезні маси полонених (приблизно 100 тисяч полонених), забрали з собою в Крим, хворих убивали на дорозі. Польський коронний гетьман не мав відваги напасти на татарську орду, тому що мав тільки 2 000 жовнірів.

Дикість татарської орди була жахлива. Описують її тогочасні хроністи (напр. Горніцкій та інші).¹⁹

Другий розділ

ПРАГНЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ МАСИ ТА ЇЇ ПРОВІДНИКІВ ДО ОРГАНІЗАЦІЙНИХ ФОРМ

Вплив зовнішніх і внутрішніх чинників і геопсихічних першорядних знайшов свій вислів у своєрідній динаміці українського життя. Ця динамічна настанова проявилася особливо в українській козащині.

1. ТЕОРІЇ ПРО ПОЧАТКИ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЧЧИНИ

Досі виникли такі теорії про початки української козащини: Етимологічна чи етіологічна теорія.

Соціологічні теорії:

гетерогенетичні,

ендогенетична — М. Грушевського.

Загальна побутово-історична теорія — Гюнтера Штекля.

Соціопсихічно-динамічна теорія автора цієї праці (як доповнення теорії М. Грушевського).

ЕТИМОЛОГІЧНА АБО ЕТІОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ

Що торкається етимологічної теорії, то на увагу заслуговує козацька хроніка Григорія Грабянки (1710). Цей автор виводить етимологію слова «козак» від племені козарів, яке він вважає за скитське, а радше слов'янське плем'я. Цю теорію прийняв анонімовий автор «Історії Русів».²⁰

¹⁹ Aleksander Brückner: Dzieje kultury polskiej, tom II, S. 339, „Biblioteka Historyczna“. Kraków, 1930.

²⁰ М. Грушевський: Історія України-Руси, т. 7, ст. 67-68. Нью-Йорк, 1956.

Є ще одна досить примітивна теорія, подана автором Густинської хроніки, яка виводить назву «козак» від власного імени начальника такої бойової групи. М. Грушевський підкреслює в випадках етимологічних чи етіологічних теорій тільки ту характеристичну властивість, що в них є намагання пов'язати козащину з ударною силою князівського періоду.

СОЦІОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ

Тут насамперед звернемо увагу на гетерогенетичні теорії. Вони найбільше прийняті російськими вченими, м. ін. Н. Т. Карамзіном. Цей останній спирається на Воскресенський Літопис (I. С. 56), де говориться про «чорних клобуків», «черкасів», «черкесів». Н. Т. Карамзін вважає, що «козаки», тобто «черкеси», були властиво «торки» або «берендії», які прибули зі сходу та оселилися над Дніпром. Місцеві втікачі скріпили їх силу й усі вони разом захищали південну Русь (Україну) від турків і татар. М. Погодін²¹ приймає цю теорію Н. Т. Карамзіна. З українських істориків Пантелеймон Куліш²² був прихильником цієї теорії. Про Куліша можна на цьому місці підкреслити, що він у певнім періоді життя був упереджений, а навіть просякнутий ненавистю до козащини, в якій він добачував нищівний чинник азійського походження.

Теорію Н. Т. Карамзіна прийняв також російський історик В. Буданов, а з деякими застереженнями і Сергій Соловйов, який підкреслює вагу «руського» етнічного елемента. А втім, як правильно завважує М. Грушевський,²³ якщо кавказькі чи п'ятигорські козаки-черкеси навіть були в Україні в перших роках козащини, то вони творили незначну меншість, яка згодом цілком зникла.

Окремий рід гетерогенетичної теорії — це теорія про турецьке походження козаків. Прихильниками її є учені М. М. Любавський²⁴ і А. Яблоновський.²⁵ Згідно з цією теорією, виникнення козащини пов'язується з татарською колонізацією у Великому

²¹ М. Погодин: «Исследования о русской истории», том 5, ст. 206-207. Москва, 1846-1856.

²² П. Куліш: Перший період козацтва аж до вороговання з Ляхами (в газеті «Правда», 1868) і Історія воссоединения Руси, 1874.

²³ М. Грушевський: Історія України-Руси, т. II, ст. 550-551; Там же, том 7, ст. 71.

²⁴ М. К. Любавский: Начальная история малорусского казачества, Журнал Минист. Народ. Просвещения 7, 58. 1895.

²⁵ А. Jabłonowski: Ukraina. „Zródła dziejowe“, rok XXI. Warszawa, 1897.

Князівстві Литви і Київської Русі за Великого князя Вітовта. Сюди належать і польський учений Сеньковський.²⁶ Він проводить аналогію між козацьким уставом і інституцією яничарів у турків і єгипетських мамелюків. Подібні досліди робив і Хартахай.²⁷ Станислав Смолька у передмові до книжки А. Яблоновського пише таке: «Етнічний та історичний тип козака, який відрізняється від населення Червоної Русі, Волині і Холмщини, є, власне, правдивим експонентом асиміляції турецьких елементів. Цей тип дав характеристичне забарвлення окраїнних земель Польської Речіпосполитої, „України” в історичному й етнографічному значенні цього слова, він створив міле, з якого вибух з поривистою, елементарною силою гальванічний струм козащини під проводом Хмельницького і гайдамаччини пізніших часів».²⁸ Для наших роздумувань має особливе значення не погляд польського історика про турецькі впливи, але його характеристика динаміки української козащини.

До гетерогенетичних теорій належить також т. зв. «князівська» теорія, висунута польським письменником Маріаном Дубецьким,²⁹ прихильниками якої є м. ін. М. Гоголь³⁰ і О. Стороженко.³¹ Згідно з цією теорією, польські лицарі були організаторами запорізьких козаків і при цій організаційній діяльності встановили засади західньо-європейських лицарських спільнот. М. Грушевський поборює цю теорію, вказуючи на те, що звичай запоріжців були скромні, прості, далекі від люксового життя шляхти, і що польська шляхта не мала нічого спільного з західньо-європейським лицарством. Треба однак підкреслити, що під впливом лицарів з західньої Європи, які вряди-годи прибували на Січ і ставали козаками, запорожці самі часто називали себе «Низовим Лицарством» або «Дніпровим Лицарством». Проте, такі окремі випадки приставання західніх «рицарів» воявників до козацтва не дають нам основ до того, щоб польських лицарів чи шляхтичів уважати за основників козащини.

Даючи оцінку вищенаведеним гетерогенетичним теоріям, мусимо відмітити з точки погляду соціопсихології, що вони не виявляють сильної динаміки козащини, її незвичайно міцного впливу на почування і хотіння українців. Тільки зроджені з ядра власної нації чинники можуть на протязі трьох століть міцних

²⁶ J. Sękowski: Collectanea z dziejopisów tureckich, tom I. 1824.

²⁷ Хартахай: «Историческая судьба кримских татар», 1866.

²⁸ A. Jabłonowski: Historja Rusi, st. 14. 1912.

²⁹ Marjan Dubiecki: Zawiązki dziejów Siczy Zaporozkiej. 1887.

³⁰ М. Гоголь: Взгляд на составление Малороссии. 1864.

³¹ О. Стороженко: Стефан Батори и днепровские казаки.

соціяльних афектів, під час існування козащини, того важливого періоду, який можемо назвати періодом — „Sturm und Drang“, давати такий поштовх, спричиняти такі великі потрясення. Коріння таких могутніх масових рухів мусять лежати глибоко в душі народу.

З черги переходимо до ендегенетичних теорій про постання козащини.

В першу чергу т. зв. козацько-княжа теорія. Висунули її Володимир Антонович³² і Н. Коялович.³³ За Антоновичем, староруські громади на чолі з князями переходили поступово на протязі 15 і 16 сторіч в озброєні групи під командування провідників, які частинно задержали давній титул князів, частинно прийняли новий титул гетьманів. З погляду соціопсихології важливе при цьому те, що при творенні тих нових бойових спільнот, козаків, традиційні почування вірності і прив'язання супроти провідників-князів грали неабияку роллю.

Цю теорію прийняв при кінці 19 ст. І. Каманін.³⁴

В. Антонович пов'язує демократичну козацьку раду з вічем у давніх часах життя слов'янських спільнот (напр., в Новгороді та інших осередках).

Тісну пов'язаність між княжими часами і козащиною бачили також М. Костомаров³⁵ і М. Максимович. М. Костомаров вважає, що козащина розвинулася з елементів соціального життя наприкінці 13-го і в 14 сторіччі. У своїй аналізі характеру козащини М. Костомаров спирається на свої спостереження. Він вважає, що шляхом примусу не можна в українців створити тривалого державного організму. Народ у метушні загальної сваволі, або міцний володар гнобить і грабує його, або той народ поборює одного міцного провідника, щоб на його місце поставити другого. Так як староруські удільні князі поборювали і винищували одні одних, так одні групи козащини вперто поборювали другі, козацька маса боролася з своїми власними ватажками. В козащині добачав Костомаров, подібно як у княжому періоді, прояви самопоборювання і самовинищування.

³² В. Антонович: Початки козащини. «Архив Югозападной России», том I, частина III. Вступ. 1863.

³³ Н. Коялович: Лекции по истории западной России. 1864.

³⁴ И. Каманин: К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого, «Чтения», Киев, 1894.

³⁵ Микола Костомаров: Мисли об истории Малороссии. 1846. — Той же: Две русские народности. 1861. — Також: Дві руські народности. «Руська істор. бібліотека» за редакцією О. Барвінського, том II, ст. 15. Тернопіль, 1894.

З тим духом непостійности, який дуже виразно виникає вже в княжих часах, пов'язує М. Дашкович³⁶ свою власну теорію про виникнення козаччини. Він підкреслює, що «болоховці» були повстанчі громади, які відмовляли послуху руським князям, добровільно підкорялися татарам і взагалі не хотіли признавати авторитету руських князів. Цю теорію пізніше прийняв І. Каманін.³⁷ Згідно з цією теорією повстання українських (руських) громад над ріками Богом, Случем, Гориню і Тетереvom проти галицького князя Данила в 1241—42 рр., коли вони під час першого наїзду татар під проводом Батухана відпали від князя і добровільно піддалися татарам, було придушене Данилом в жорстокий спосіб. В 1254 і 1255 рр. відбувся другий похід Данила проти т. зв. «татарських людей», які вище ставили панування татар над ними, ніж владу князів. Цей другий похід короля Данила поклав кінець розрухам збунтованих громад.

У зв'язку з нашою темою слід підкреслити, що мотивом бунту «болоховців» та інших повстанчих громад було змагання до свободи, а радше до розгнужданости. Татари не виконували державної влади в точнім цьому слова значенні. Вони тільки вимагали, щоб населення наполегливо працювало на ріллі і здавало частину продуктів, особливо пшениці і гречки, татарським воїнам. Приклад повстанчих загонів і громад проти власних князів діяв заразливо і на інші кола населення. Це прагнення до повної незалежности від влади дало поштовх до створення антикнязівської теорії про виникнення козаччини.

Окремою відмною антикняжої (протикняжої) теорії є т. зв. «теорія бродників». «Бродники» або «ізгої» звалися княжі втікачі, які або не одідили уділів або допустилися якогось злочину чи провини під час бунту проти пануючого князя і тому втікали, чи пак ішли на вигнання. Таким пристановищем тих «ізгоїв» була перед наїздом монголів Тьмуторокань, по-латині „Matreca“, в тому місці, де в клясичній старовині була грецька колонія Фанагорія, на півострові Тамань, поблизу устя ріки Кубань над Озівським морем.

За грецьким істориком Прокопієм спершу готи-тетраксисти, а опісля черкеси і осетини зайняли ті оселі. Місто Тьмуторокань було дуже багате, тому що посередничило в торгівлі з Азією. Княжі втікачі могли тут проживати спокійно і мали змогу за допомогою вірних дружинників підготовляти поворот на рідні землі. З цієї причини порівнювали Тьмуторокань із пізнішою За-

³⁶ М. Дашкович: *Болоховская земля и ее значение в русской истории*, ст. 120, 1876. Той же: *Козаки*. 1854.

³⁷ І. Каманін: *op. cit.*

порізькою Січчю, а навіть уважали те пристановище втікачів колискою української козаччини. Цю теорію підтримують М. Максимович³⁸ і П. Голубовський.³⁹

Більшість українських істориків не сягає так далеко в княжі часи, як обговорені вище прихильники княжої чи протикняжої теорії.

ЕНДОГЕНЕТИЧНА ТЕОРІЯ М. ГРУШЕВСЬКОГО ПРО ВИНИКНЕННЯ КОЗАЧЧИНИ

Цю теорію можемо назвати історично-синтетичною теорією. Михайло Грушевський, приступаючи до обговорення цього питання, в першу чергу відрізняє два важливі моменти: а) козаччину як жанрове явище, б) козаччину як соціальну верству.

Аналіза М. Грушевського⁴⁰ щодо першого моменту така:

Явище українського життя, яке в 16 ст. виникає під назвою «козаччини», є старе, як сама Україна. Це результат вічної боротьби осілого хліборобського народу проти грабіжницьких орд степу. Внаслідок безнастанної боротьби з грабіжницькими кочовиками, степовими номадами, населення українських степів над Чорним морем щораз більше переходило до непевного, півдикого способу життя, під загрозою постійних небезпек. В старокняжих часах жили так «берладники», вигнанці з галицької землі. Вони в пошукуванні здобичі і риболовства в долинах Дністра, Дніпра і Дону були готові переїхати в озброєні загопи, щоб відперти ворожий напад або самочинно нападати на чужинецьких купців. Про таких «воїнів» згадується в «Слові о полку Ігоревім». Ці бойові ватаги в степах склалися з найрізніших елементів, селекція найвідважніших проводилася завдяки твердому, пригодницькому життю під загрозою безупинних небезпек у степу. Вони згодом зустрілися з торкськими «чорними клобуками», засвоювали звільна їх звичаї й обичаї і прийняли татарську назву: «козак» («казак»).

Цю назву знаходимо, згідно з дослідями М. Грушевського, у «Половецькому Словнику» з 1303 р.: „Codex cumanicus bibliothecae ad templum Marci Venetiarum, ed. Geza Khun, pag. 18: Guayta — paobat — ghasal, guayta — gaita, ‚excubiae‘, vigil ghasal — ka-gaul“.⁴¹

³⁸ М. Максимович: *Историческая письма о казаках запорожских*, том II, ст. 262, 1863.

³⁹ П. В. Голубовський: *Печенеги*, ст. 200.

⁴⁰ М. Грушевський: *Цит. твір*, том 7, ст. 74-88.

⁴¹ М. Грушевський: *Там же*, том 7, ст. 76.

В Україні знаходимо докладні документальні згадки про козаків з 1490 р.

Хан кримських татар вніс скаргу до литовського князя Олександра, що київські і черкаські люди знищили біля Тягині татарський корабель. У відповіді на цю скаргу Литовський Великий князь повідомляє, що він велів покарати тих «козаків».⁴² З цього виходить, що жителі українських міст, Києва і Черкас, які в 15 стол. займалися малою партизанською війною в степу, звалися козаками. Не було це тоді почесне ім'я, але радше погідлива назва вільного здобичника. Люди різних суспільних верств займалися, особливо в молодих літах, козакуванням як спортом. Було це здобичницьке ремесло.

Як вище сказано, козакуванням займалися в кінці 15 ст. люди різного соціально-економічного стану, також молоді шляхтичі. Але найбільший контингент козацтва творили українські поселенці степового пограниччя. Життєве ярмо тих жителів було дуже тяжке. Посланець австрійського цесаря Рудольфа II до запорожців Ерик Лясота так висловлюється про ті відносини які були витворилися на приблизно сто років, раніше перед 1596 р., коли він відвідав Запоріжжя: «Коли волинський хлібороб іде в поле працювати, бере з собою, крім плуга, шаблю або меч».⁴³ Таке небезпечне було тоді життя волинського селянина. А що казати про небезпеку південно українського селянина, поселенця Брацлавщини, Вінниччини і т. д.? А проте повне небезпек життя в тих та інших пограничних округах приманювало не лише людей, прикованих до ріллі, „glebae adscriptos“, але й шляхтичів. В тому часі, коли селянство західніх українських земель покійно гнуло шию в ярмі панщини, селянство східніх земель бунтувалося.

Свободолюбне селянство йшло в південносхідні частини українських земель, у степові полоси, тому що ярмо поміщиків було для них нестерпне. Коли ж помагачі польських чи інших панів йшли слідом за ними і вимагали для себе частини здобичі із степового ремесла, поселенці втікали від них ще далі в степи, де могли зустрічатися тільки з татарами. У степах нові поселенці проживали як постійно озброєні жителі під назвою козаків.

З черги переходимо до другої частини поглядів М. Грушевського про виникнення козащини, до теми: *Козаччина як суспільна верства*.

⁴² М. Грушевський: Там же, том 7, ст. 79.

⁴³ Erich Lassota: „Tagesbuch“, herausgegeben von R. Schottin. 1866.

Грушевський твердить, що козащина, як соціальна верства, появляється щойно в другій половині 16 століття. Тільки в козацькій реформі польського короля Сігізмунда-Августа з 1570 року признано козакам певного роду автономію, право користуватися власними судами. Ця реформа, як думає Грушевський,⁴⁴ мала величезне значення для організації козащини, для оформлення її як напів упривілейованої соціальної верстви, яка згодом виборола собі керівну роллю у східньоукраїнських життєвих відносинах.

Козаччина стала важливим явищем соціальної, а пізніше національно-політичної натури, стала формою, в якій скристалізувалися суспільно-економічні змагання українського народу і спротив польсько-шляхетському режимові. Вона стала речником національних прагнень українського народу.

Щоправда, в 16 сторіччі здобичницький характер козащини виступає досить виразно, але поряд з ним розвивається згодом, у 17 сторіччі наскрізь позитивна прикмета, господарський, хліборобський характер. Цей останній чинник шукав у козацькому житті не безкарної сваволі, не здобичі, не широкого прояву воєнної відваги, не вічно бурхливого воєнного життя, але гарантій особистих і господарських прав, права на приватну власність та її плоди. Було це т. зв. городове козацтво.

Перегляд вище наведених теорій про початок і характер козащини показує, що висунута М. Грушевським теорія заслуговує на особливе вирізнення. Він пов'язує козачину з аналогічними явищами з княжих часів і бачить тут тільки аналогії. Ми бачимо в тих явищах щось більше, ніж аналогії. Коли розглядаємо життя народу як організм,⁴⁵ соціальне тіло, тоді спостерігаємо, що в тому тілі відбуваються стремління і вольові тенденції з характеристичною для них безперервністю. Та безперервність може тривати на протязі цілих століть. Так як сьогодні можна знайти в житті українського народу численні чинники емоційної натури, які відігравали панівну роллю в козащині (напр. нестримне прагнення до свободи без огляду на критику і логічну рацію), так були вже також на початку виникнення козащини сильні тенденції, які діяли в староруських княжих часах (схильність до бунтів і повстань і т. п.).

Те прагнення до свободи, що під натиском розпочатих за княжих часів наїздів і нападів степових орд печенігів, половців і татар та під впливом внутрішньополітичних проявів несправедливості, гноблення і утисків щораз то дужчало, призвело на-

⁴⁴ М. Грушевський: Там же, том 7, ст. 143 і 271.

⁴⁵ A. Schäffle: Bau und Leben des sozialen Körpers, 1876.

прикінці 15 сторіччя до інтересного явища козаччини. Коли М. Грушевський добачає тільки аналогії в вищеназваних рухах, то він не бере до уваги соціопсихологічної аналізи. За найважливіший аргумент, що між революційними рухами, такими як «берладники», «бродники», «ізгої» в Тьмуторокані, і «болоховці», з одного боку, і козацькими загонами 15 сторіччя нема генетичного зв'язку, Грушевський уважає обставину, що козаччина виступає, як соціальна верства, тільки в кінці 16 сторіччя. Поняття «соціальна верства» не є точно окреслене. На труднощі в окресленні цього поняття вказує Л. Гумпльовіч.⁴⁶

І. Каманін твердить,⁴⁷ що козаччину треба вважати за соціальну верству вже в кінці 15 століття (коло 1489 року приблизно). На його думку, в тому часі вже існувала перша «Січ», як громада мужчин, у Тавані. З того укріпленого козацького табору виходили менші і більші гурти, які робили численні напади на татарські загоони, татарських і московських купців, і здобули собі розголос як безстрашні, відважні вояки.

Розуміється, козаччина виникла частинно еволюційним, а частинно революційним шляхом. Перший шлях треба розуміти в сенсі спадщини, — це торкається особливо козаків українського походження, — другий шлях відноситься і до людей українського і чужого походження, які приставали до козаків. Козацтво намагалося захищати свої інтереси, побільшувати свою міць. Величина того козацького гурту не відіграла тоді великої ролі. Само її існування вистачало. Не треба було чекати, аж польський король, в даному випадку Сігізмунд-Август, надасть тій новій групі певні привілеї. Уже перед тим формальним затвердженням існувало, як намагається доказати Каманін, козацтво, Низове Лицарство, як окрема суспільна верства.

«Козаччина не потребувала державної опіки й підмоги для розвою своїх сил. Раз рушившись, вона зростала й росла своєю власною стихійною силою. Тільки свої сили й свою енергію вона обертала не на оборону границь, як хотіло собі правительство, але на далеко інтереснішу й видатнішу партизанську війну з «поганством», походи на «улуси» татарські й турецькі, луплення чабанів татарських та купецьких караванів. Зі зростом козаччини сі зачіпки й своєвільства ставали все частіші та переходили в значніші військові експедиції».⁴⁸

Таку картину являють собою найважливіші теорії про виникнення козаччини на українських етнографічних територіях.

⁴⁶ Ludwig Gumplowicz: Grundzüge der Soziologie, S. 134. Innsbruck, 1926.

⁴⁷ И. Каманин: К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого. «Чтения». Киев, 1894.

⁴⁸ М. Грушевський: Там же, том 7, ст. 105.

ЗАГАЛЬНА ПОБУТОВО-ІСТОРИЧНА ТЕОРІЯ ГҮНТЕРА ШТЕКЛЯ

Перш, ніж перейти до критичного обговорення найосновнішої теорії висунутої Михайлом Грушевським, треба ще згадати про один з новіших творів, в якому обговорюється виникнення козаччини. Це твір віденського науковця, Гюнтера Штекля.⁴⁹ Цей автор переносить поняття «Україна» в географічному і етнічному значенні на 17 століття:

«Поняття „Україна“ — землі окраїн — було стосоване в 15 і 16 сторіччях зовсім рівнорядно до польсько-литовських і московських прикордонних областей; виключне вживання (цієї назви) до первісної польсько-литовської прикордонної області в значенні модерного географічного й етнічного поняття «Україна» є молодшого походження».⁵⁰

Про погляди українських істориків про перші історичні згадки про козаччину Штекль пише таке:

«Ще дуже обережно зформульований проф. Грушевським здогад допровадив у результаті інших українських істориків до твердження, що українські козаки згадуються вперше в 1470 році. Таке твердження ставить напр. Б. Крупницький в своєму творі: „Geschichte der Ukraine“ (стор. 51 у примітці). Однак про це не може бути мови на основі джерела з Генуї».⁵¹

Штекль не бажає добачати в початковій фазі козаччини будь-яких світоглядних ідеологій, він оцінює цю фазу як явище звичайнісінького будня („des unauffälligen Alltags“): «Так, розуміється, стоять справи особливо тоді, коли, як у випадку московської і польської „України“ (у значенні „окраїн“), люди не тільки що стоять проти себе, як розділені кордонами вороги, але й шикуються в одному напрямі, як спільні оборонці кордону. Відносини в таких перехідних смугах годі трактувати надто схематично».⁵²

Як бачимо з вищенаведених цитат, Штекль заперечує існування хоч би слабої національної свідомости чи почуття етнічної окремішности української козаччини в початкових фазах її існування, навіть в 16 столітті. М. ін. цей автор признає, що радянські автори в Радянській Енциклопедії («Большая Советская Энциклопедия») під гаслом: «Казачество» «вірно» („zutreffend“) представили історію виникнення Донського Козацтва. Потім

⁴⁹ Günther Stöckl: Die Entstehung des Kosakentums, S. 140 (Fußnote 23). Isar Verlag. München, 1953.

⁵⁰ G. Stöckl: ibidem, S. 52, Fußnote 53.

⁵¹ Штекль має на думці «Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri», II, № 1102. Текст цього джерела в Генуї (Лігурія) з коментарем передрукований в статті М. Грушевського: «Козаки в 1470-их роках». (Записки ІТШ, том 54).

⁵² G. Stöckl: ibidem, S. 175.

Штекль додає таке: «Не зважаючи на обсяг розділу про козачину (40 шпальт), про українську козачину не згадано ні одним словом» (ст. 29).

СОЦІОПСИХІЧНО-ДИНАМІЧНА ТЕОРІЯ АВТОРА
ЯК ДОПОВНЕННЯ ДО ТЕОРІЇ М. ГРУШЕВСЬКОГО

Теорію Грушевського про виникнення української козащини можемо назвати історично-синтетичною. Він дав виразно зарисовану картину українського козацтва, використавши всякі доступні йому джерела та оцінивши їх критично. Обговорюючи питання виникнення козащини, він пов'язує початки козацтва із старовинними його предтечами, тобто вільними войовниками княжих і польсько-литовських часів. Однак треба відмітити, що не зважаючи на блискуче оформлення своєї історично-синтетичної теорії, Грушевський не взяв до уваги соціопсихічного динамічного чинника. Моїм завданням буде на цьому місці дати спробу доповнення теорії Грушевського, вказуючи на важливість соціопсихічних чинників з великою динамічною насагою.

Вихідним пунктом буде для нас психологія Мек Дугелла,⁵³ який підкреслює значення волюнтаристичного, динамічного розуміння психічного життя.

В добі, коли виникла козачина, в добі переваги соціальних афектів, почування і пристрасті панували над розумом. «Примат вольових чинників є панівний... Утримання життя, справдження надій... Воля прагне до того, щоб досягнути це... Без неї все пропадає».⁵⁴

Розвиток соціально-політичного життя України-Руси в княжих часах, а потім за литовсько-руського Великого Князівства і польської займанщини проходив серед безнастанної боротьби з дикими степовими ордами, з одного боку, і з внутрішніми гнобителями, які тримали селянські маси в кайданах неволі, з другого боку. Так творилися кастові противенства. Були вони насичені пристрастями, афектами взаємного ресантименту, ненависти.

Лестер Ворд висловлюється про того роду соціальний стан так: «Через підбій дві різні раси зударяються, але вони так дуже нерівні, що жодна інтеграція не є можлива, ані навіть побажана. Спостерігаємо бігуновість суспільности. Раса, яка пере-

⁵³ William Mc Dougall: An Introduction to Social Psychology, 23-rd edition, Methuen & Co Ltd. London 1936.

⁵⁴ Lester F. Ward: Reine Soziologie, aus dem Englischen übersetzt von Un-ger, Bd. 1, S. 180. 1909.

могла, дивиться з погордою на переможену расу і примушує її служити. Переможена раса повсякчас плекає почування ненависти. Це є джерелом кастовости, яку дуже трудно викоренити».⁵⁵ Така кастовість спостерігається вже у предтеч козащини в княжому періоді. У тому періоді боярська верства цілком відсепарувалася від простолюддя та дуже часто гнобила його. Психіка гноблених виявляла на протязі життя цілих поколінь почування бунту і ненависти до невільництва, яке дуже часто виникало з неспроможности сплачувати борги при лихварських відсотках. Раби ті, т. зв. смерди, терпіли тяжкі знущання від бояр у князівстві Галича. Тому «болохівці» за галицького князя Данила (1242 р.) воліли піддатися татарам, звертаючись проти бояр і князів. В цьому лежить глибокий історичний трагізм народу, який стрімголов летів у пропасть руїни через захланність великої частини панівної верстви. Пізніше, у 14 і 15 століттях, коли українські землі попали під владу польсько-литовських вельмож, селянські маси терпіли такі ж знущання від нових панів.

Панівна шляхетська верства чужинців вважала своїм завданням не давати захисту підданам, а тільки експлуатувати й експропріювати їх. Не організовано оборони від безнастанних нападів банд степових кочовиків, які безкарно нищили українське, литовське і польське селянство, вбиваючи німечних стариків і жінок і забираючи в ясир жінок, хлопців і дівчат. Кастовий інстинкт знайшов тут своє застосування, пануючим вельможам йшлося про те, щоб якнайскоріше розбагатіти, нажива була їхньою головною метою.

Як реакція і засіб самооборони виникали у гноблених і залишених на поталу і загибель почування ненависти, яка переходила з покоління на покоління. «Що предки передали в спадщині, те приймають потомки як одностаїну волю».⁵⁶

Наприкінці 15 сторіччя міра терпіння народних мас довершилась. В тому часі, коли панівні шляхетські верстви не лише не організували постійної оборони від нападів татар, але ще жорстоко гнобили й експлуатували в першу чергу селянські маси, селянські громади почали думати про самооборону. Керівними психічними чинниками були при цьому не тільки ідеї, але в особливій мірі почування й афекти. Почування ненависти до внутрішнього, чи зовнішнього ворога були пов'язані з почуванням любови до рідних, батьків-матерей, жінок і дітей, братів і сестер,

⁵⁵ Lester F. Ward: Pure Sociology 1 st. Vol., p. 257, The Macmillan Co., 2-nd ed., New York, 1909.

⁵⁶ Wilhelm Wundt: „Völkerpsychologie.“, VII, S. 328. Leipzig, 1917.

яких треба було захищати. Велика міць була в тих соціопсихічних явищах. Коли індивіда раз захопила ідея акції проти внутрішнього і зовнішнього ворога, тоді він всеціло поринав у цю акцію. Тільки з становища цілісного розуміння психічного життя при домінуючій вазі почувань і афектів можемо охопити зміст повноти життя козацтва, особливо в його початках.

2. ПРИНАДА БЕЗМЕЖНИХ СТЕПІВ І ДИНАМІКА ПЕРВІСНОГО СТЕПОВОГО КРАЄВИДУ

У вільних степах втікача огортало визволяюче почування цілковитої свободи. Кожен утікач, тобто «уходник», як їх тоді називали, не признавав над собою жодної влади, «крім блакитного південного неба, а навколо себе розкішного степу, який так мальовничо змалював на підставі старих переказів Гоголь».⁵⁷

Захоплення необмеженою свободою і красою степу переживали уходники тільки в часі вільному від воєнного ремесла. Бо, власне кажучи, за ту свободу доводилось платити кров'ю, а часто й життям. «Се була неустанна дрібна партизанська погранична війна, якою зривала українська людність своє серце на татарах за вічний страх і небезпеку, за їх вічні пустошення і грабування».⁵⁸ Звертаємо увагу на фразу: «українська людність зривала своє серце на татарах», яка свідчить про важливість соціопсихічного динамізму в процесі постання українського козацтва. Цей динамізм не менше важливий, ніж економічні чинники, які так сильно підкреслює і детально на прикладах розробляє наш знаменитий історик.

Що торкається внутрішніх відносин у селищах під польською чи польсько-литовською адміністрацією, то вони також причинялися до зміцнювання динаміки афектів і пристрастей. Захланність панів не знала міри. Пани накладали все нові тягарі на тих, які після деякого періоду «козакування» в степу, верталися до осель, до своїх родин. Через те «козакуючі» степові уходники були примушені йти щораз далі вглиб степів, скриватися в недоступних околицях. Дикий степ ставав тепер не лише їхнім кормителем, але також захисником перед гнобителями. Масами тягнули уходники в степи, в недоступні глибини «диких піль». Тут вони могли жити вільним, хоч і скромним життям. Те, що міг їм дати первісний степ (рибу з річок, що пливають

до Чорного і Озівського моря та Дніпрового Лиману, мед, м'ясо зі степових звірят і птаство), вистачало їм на прожиток.

Снага, що проявлялася в витривалості на невгоди степового життя уходників, була підсичувана і скріплювана вже з ранньої молодости переказами й оповіданнями батьків і дідів про знуцання, які населення терпіло від своїх гнобителів і чужих наїзників.

З точки зору соціопсихології треба підкреслити важливість турботливості, що містить у собі і спочування для страждаючих і готовість допомагати („Fürsorglichkeit“, „care“). Психолог Мек Дугелл пише про це так: «Спочування і готовість допомогти притягає нас до страждаючого і сумовитого і примушує нас намагатися облегшити його злидні. Пам'ять зберігає картини знуцання і жорстокости».⁵⁹ Покликаючися на англійського психолога Шенда, Мек Дугелл пише: «Ніжність спочування приходить з уявлень і гонів, які намагаються облегшити страждання» (там же). По цій самій лінії йде аналіза альтруїстичного гону, яку подає знаменитий віденський психолог Адольф Штер. Штер відрізняє щодо цього такі гони: гін до порятунку, гін до самозбереження і гін до підтримки дальшого розвитку. «Небезпека життя, крайня нужда, тяжка хвороба або загрозливе каліцтво викликають спочування. Заспокоєння гону наступає після дій, найближчим наслідком яких є пільга у стражданні або усунення причин його. Заспокоєння наступає через те, що болочі враження усуваємо з дороги».⁶⁰

Боротьба з татарськими наїзниками була жорстока на протязі двох сотень років, від 15-го до кінця 17-го сторіччя. Маса козацтва, які щораз більше міцніли, ведені своїми отаманами, несли на собі тягар пограничних партизанських боїв. Притаманна тим козацьким загонам була майже безперервна динамічна рухливість, найбільш характеристична властивість тієї організації. Ця динамічна рухливість тягнеться червоною ниткою впродовж всього існування козацтва. Вона є основною властивістю культури барокка. «Все переживання є тут емоціональне. Людина носій афекту. Погляд цілого століття барокка спочиває на грі афектів. Афекти є в ядрі свідомости. Пристрасні люди барокка роблять на нас враження буйної повнокровности. Життя гонів не уникає навіть найскрайніших проявів».⁶¹

⁵⁹ W. McDougall: „The Group Mind“, Cambridge, 1920.

⁶⁰ Adolf Stöhr: Psychologie, S. 494—497. Verl. Braumüller, Wien, 1917. (Професор автора в віденському університеті в 1905—20 pp. — I. P.)

⁶¹ Willi Flemming: „Deutsche Kultur im Zeitalter des Barock“, Akademische Verlagsgesellschaft, „Athenion“, Potsdam, 1937. S. 9.

⁵⁷ М. Грушевський: цит. твір, том 7, ст. 51.

⁵⁸ М. Грушевський: цит. твір, том 7, Київ, 1909, стор. 58.

Коли на протязі діяльності козацтва вряди-годи проявляються розумове, раціональне світорозуміння і світогляд у чоловічих провідників, то ці явища не є тривкі. Розумове плінування і передбачення, яке зустрічаємо в таких козацьких провідників, як Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Петро Дорошенко і Іван Мазепа, не втішаються довготривалою оцінкою і підтримкою з боку козацької маси. Ця маса керується радше емоціями й афектами, тому провідникам не вдається впливати на маси за допомогою розумових аргументів та вести їх до успіхів не лише в мілітарних, але й політичних діях. Не було змоги підтягнути всі розпорошені змагання козацтва під спільний знаменник, скерувати їх в одне русло, перетворити їх у могутній державно-творчий чинник.

З'ясовані вище чинники соціальнопсихічної динаміки, особливо в ділянці емоційного життя, відігравали важливу роллю вже в першій фазі постання козацтва. Через те я уважав доцільним взяти ті чинники до уваги та доповнити тим знамениту, синтетичну теорію М. Грушевського про виникнення тієї панівної в нашому житті форми соціально-політичного життя.

3. ХАРАКТЕРИСТИЧНІ ВЛАСТИВОСТІ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА:

ДОМІНУЮЧІ ПОЧУВАННЯ, ПРАГНЕННЯ І ЗМАГАННЯ

Зіставлення головних властивостей козацького характеру і побуту зводимо в такі означення:

простота і невибагливість;

загартованість на морози і голод;⁶²

очайдушність, відвага і погорда смерті;

стриманість в уживанні напیتків під час походів;⁶³

непоміркованість у напیتках у мирних часах;⁶³

винахідливість в організуванні оборонних можливостей під час воєнних походів;⁶⁴

залізна дисципліна під час походів;

непогамованість у застосуванні кар (напр. за зраду і т. п.);

⁶² Historiae Russiae Monumenta I., p. 430: (Донесення французького посла в Константинополі). Starowolski: „Eques Polonus“, 1628. — Erich Lassota: Tagebuch, S. 219. — Турецький хроніст Наїма Челебі: Сеньковський: Collectanea z dziejopisów tureckich. 1824.

⁶³ G. Beauplan: Description d'Ukraine, 1630—1640.

⁶⁴ J. Sobieski: Commentariorum Chotinensis Belli, libri tres, p. 113—115, 1646.

суворе дотримання релігійних приписів (напр. щодо постів); хитрість і підступність;

наполеглива витривалість;

схильність до обожування маси та її голосу.

Подібності багатьох з вище наведених властивостей характеру знаходимо і в інших бойових групах і спільнотах у всьому світі. Повчальним щодо цього є досліди характеру американських поселенців,⁶⁵ які прямували в західні, недоступні тоді області Америки („Wild-West Settlers“).

Про них Ернст Брункен пише так:

«Була у тих людей відвага, яка не уступала ані перед небезпеками дикої природи, ані перед ворожістю підступно чатуючих червоношкірих індіан».⁶⁵ У дальшому описі Брункен хвалить зручність англосаських поселенців і бойовиків, докази якої вони давали на Дикому Заході на кожному кроці. Вони давали собі раду в кожній трудній ситуації, напр., вміли направити ушкоджені вози, зняряддя тощо, застосовували всякі підступи, щоб уникнути небезпечної зустрічі з кровожадними індіанами, які жорстоко скальпували білих людей. Були це властивості, без яких ніхто взагалі не міг утриматися при житті в преріях і пралісах американського Заходу.

Одну дуже важливу рису американського бойовика-поселенця підкреслює Брункен:

«Жадоба особистої незалежності, посунена до найдальших меж. В жодній добі, ні в жодній країні цивілізованого світу індівид не поведився так свobodно супроти всякого зовнішнього людського примусу, і тим самим ніде не відчував так гостро і різко всякий, навіть найменший прояв такого примусу». Погоджуючись із цим твердженням Брункена, я заступаю погляд, що саме в Україні в козацькій добі власне у козаків було таке ж непоборне прагнення до цілковитої особистої незалежності, як у американських поселенців-бойовиків, що прямували до опанування західніх областей Америки. Проте, там в Америці, завдяки залізній впертості провідників на протязі 18 і 19 сторіч, удалося звести під спільний знаменник розбіжні змагання поселенців-піонерів західної цивілізації і таким способом покласти підвалини під будову великої американської нації, охопивши величезні території заходу американського континенту. Доля не дозволила провести подібну консолідацію серед українського козацтва, велика і хоробра маса якого намагалася сколонізувати широкі степи південносхідньої України, захищаючи її від кочових орд.

⁶⁵ Ernst Bruncken. Die amerikanische Volksseele, S. 15. F. A. Perthes, A. G. Gotha, 1911.

Причини цього жалюгідного факту такі: англо-саські поселенці в своїх походах і війнах чи сутичках з індіанцями знаходили підтримку в інших поселенців білої раси, хоч ті говорили іншою мовою (напр. французькою), натомість українське козацтво натрапляло в своїй кривавій боротьбі з татарськими ордами на ворожнечу і нищівні перешкоди. Торкається це в першу чергу таких захланних сусідів, як поляки і москалі. Другий, незвичайно важливий чинник, що перешкоджав державотворчій консолідації козацтва і цілої української нації, це гіпертрофія емоціонального динамізму, мінливість і розпорошеність змагань його різноманітних соціальних груп.

Ствердження історичних-соціопсихологічних фактів спонукало мене сформулювати доповнення дотеперішніх теорій, а особливо найважливішої теорії М. Грушевського про виникнення і характер козащини, окреслюючи це доповнення як соціопсихічно-динамічну теорію.

У дальшому процесі моїх дослідів наведу докази правильності мого вивчення характеру козацтва, аналізуючи подвиги і невдачі, переміни і перевороти в лоні українського суспільства та в відносинах українського народу до його сусідів.

Третій розділ

ФОРМИ ВИЯВУ СОЦІОПСИХІЧНОЇ ДИНАМІКИ КОЗАЦТВА

1. ПАРТИЗАНСЬКІ ВІЙНИ МІЖ КОЗАКАМИ І ТАТАРАМИ В ПЕРШИХ ДЕСЯТИРІЧЧЯХ ІСНУВАННЯ КОЗАЦТВА

Соціопсихічна динаміка козацтва знаходить свій вислів у першу чергу в бойовій настанові маси і її провідників у партизанських війнах між козаками і татарами і в нападах козаків на татарські загони та на купців у степу. Різновидні чинники впливали на ті форми вислову: географічний чинник, степовий краєвид, традиція спадщини минулого, характер народу. На цьому місці можемо навести погляд проф. К. Радаковича, висловлений при нагоді аналізу взаємного відношення різних чинників, які окреслюють розвиток суспільства:

«Вплив раси⁶⁶ і краєвиду, діючи постійно, може мати також фатальні й нищівні наслідки, якщо відкрите положення країни

⁶⁶ Вдумливу і вичерпну аналізу расових проблем знаходимо в творі Ротеншлага Єндика: «Вступ до расової будови України», стор. 1-439. Мюнхен 1949.

уможливило іншим народам спустошливі наїзди, які, замість оплодотворення, несуть із собою руїну, або якщо активна й воїєвничча вдача даної раси наштовхує її на безнадійні авантюри там, де погамованість була б корисніша».⁶⁷

Це торкається також динаміки козацтва. Порив до немилосердної, безоглядної боротьби з кримськими татарами, які на протязі майже двох століть щороку пустошили українські землі, раз прорвавшись, не мав уже стриму. Панівними психічними явищами в тій динаміці були почування і уява. Почування обурення і гніву за знуцання над сотнями тисяч земляків, афекти ненависти. Вони підсилювали рішення мститися і карати напасників походами в Крим. Уява змальовувала оптимістичні образи й уявлення. Вінцем їх був комплекс понять, званий славою.

Майбутня слава була для них спонукою до виявів хоробрости. Це особливо зустрічаємо в думках і народних піснях про подвиги козацтва. У шуканні за козацькою славою почування і фантазія були головними переживаннями, зате розумові чинники відсувались на задній плян. Маса козацтва та її провідники не бажали керуватись розумовими чинниками, вони потурали найчастіше афектам і пристрастям, що їх метою було заспокоїти жадобу пімсти. На протязі двох століть мало було таких провідників, які зуміли б гамувати пристрасті козацької маси і свої власні та використати ту величезну динамічну енергію в напрямі раціональної організації основ державної незалежности.

Численні приклади таких козацьких провідників, що відзначалися здебільшого емоційною динамікою, знаходимо в творах найголовніших істориків, особливо Михайла Грушевського («Історія України-Руси», том 7), Мирона Кордуби («Богдан Хмельницький»), Івана Крип'якевича, Бориса Крупницького, Пантелеймона Куліша, В'ячеслава Липинського, Дмитра Дорошенка, Степана Томашівського, Наталії Василенко-Полонської та інших.

Якщо йдеться про передові постаті перших десятиліть існування козацтва, то зупинимось на двох типових, на Евстахію Дашковичу і Дмитрові Байді-Вишневецькому.

Діяльність Остапа Дашковича, як козацького провідника, припадає на роки 1503—1535. Не буду повторяти фактів з його життя, які знаходимо в 7 томі великої Історії України-Руси М. Грушевського. Зупинимось на соціопсихологічній аналізі. Не можна відмовити Дашковичеві значного ступня інтелігенції. Треба було б мати неабияку спритність і хитрість, щоб переодяга-

⁶⁷ Konstantin Radakovič: Individuum und Gesellschaft, 5. 34—35, Graz, 1931.

тися в татарську одягу, закрадатися в татарський табір, перебувати там доволі довгий протяг часу і збирати відомості про пляни татар, про їх задуми та силу їхньої армії. Одначе ту силу розуму міг Дашкович використати в напрямі організаційної побудови регулярного козацького війська, козацької держави. З цього була б куди більша користь для української нації, що в той час могла, завдяки здібним провідникам пробудитися до нового, на європейський лад побудованого життя. Але цього не зроблено. Розумові чинники відсувались набік, перемагали почування, пристрасі і фантазії. Вражає така суперечність: людина, яку історичний хід подій висуває на становище провідника — отамана козацької спільноти, створеної в ім'я боротьби за необхідну всім людям свободу, позбавляє тієї ж свободи своїх земляків в ім'я наживи і збагачення, відбирає уходникам майже половину їх особистого майна. Провідник застосовував насильство до підвладних, а це зводило внівець основне їхнє прагнення до свободи.⁶⁸

З пізніших козацьких отаманів в дечому нагадує Дашковича Дмитро Байда-Вишневецький, але він був ще більше поривчастий, неопанований, т. зв. «широка натура». Він уважав кримських татар за найнебезпечніших ворогів українців, поляків, литовців і москалів. Одначе його трагізм полягає в його спонтанно-динамічному характері, його непостійності і в тому, що він занадто вірив московському великому князеві. Виявилось це особливо тоді, коли Байда розчарувався в щирості польського короля Сігізмунда-Августа, що остеріг татарського хана перед стратегічними і політичними плянами козацького отамана. В 1557 дійшло до вірнопідданчої присяги Байди московському князеві. Походи проти кримських татар не принесли користі Байді-Вишневецькому, бо московський князь незабаром відкликав Байду, висилаючи його на Кавказ до черкесів, де не було поля для прояву нестримної динамічної енергії. Він веде ще самочинні бої проти турків на українсько-турецькому пограниччі під Очаковом, і дістає признання з боку польського сойму. З черги трагічною помилкою Байди була його партизанка на чолі козаків проти молдавського «господаря» Томші. Армія Томші побила козаків, а Байда був виданий туркам, які жорстоко пімстились на отамані: після страшних мук повісили його в Царгороді. Так закінчив своє бурхливе життя Дмитро Байда-Вишневецький. Нестримна енергія, динамічна сила почувань і фантазії, жадоба воєнної, а радше партизанської слави і скарбів.

Прославлено очайдушність, відвагу і хоробрість Байди-Вишневецького в загальновідомих народніх думах і піснях про Байду. Те, що було суперечністю у житті його, щось непослідовне, хаотичне, відповідало вдачі того козацького провідника.⁶⁹

2. ЗАПОРІЗЬКА СІЧ

З усіх ідей, які Вишневецький намагався зреалізувати у своєму житті, найбільшу життєздатність виявила ідея постійної козацької твердині на острові Хортиці в 1490 р. Вона дала почин до оснування Запоріжжя.

У запорожців, що звали себе також «степовими лицарями», соціопсихічна динаміка проявлялася в незвичайній формі, яку можемо окреслити за Г. Бергсоном як „elan vital“, життєвий порив. Запорізькі козаки розраховували головно на внутрішні психічні динамічні сили, як завзяття, наполегливість, ентузіазм боротьби за свободу і добро своїх рідних. Ці внутрішні прояви ентузіазму невгаваючої боротьби мали для них куди більшу вартість і значення, ніж фортеці, замки та оборонні мури, будовані лицарями і населенням західньої, південної і середущої Європи.

Чоловіче товариство Січ було побудоване на основах крайньої, безпосередньої демократії. У Січі не було національних обмежень. Мужчини різних національностей: крім українців, білорусини, поляки, москалі, німці, серби, чорногорці, шкоти та інші служили в запорізькім війську як добровольці. Поруч із такими, що вродилися в шляхетських родинях, як графи, барони, князі, жили там денні зарібники і слуги. Усіх тих войовників в'язало побратимство, почування вірності, готовости до жертви і порятунку. Ті прикмети справжньої людяности віддзеркалюються в козацьких думах і піснях, а також у повістях з козацького життя, як «Чорна Рада» П. Куліша, «Тарас Бульба» М. Голя та в інших.

Притаманне запорожцям було переживання повної свободи і незалежности. Це надмірне прагнення невгамовної свободи йшло так далеко, що на протязі історії козацької доби запорізькі козаки часто не солідаризувалися з прагненням більш поміркованих груп городского козацтва, яке глибше розуміло інтереси і стремління народу, ніж ексклюзивне низове лицарство Січі. Перебільшено гострий осуд динамічно-вибухової, непогамованої політики Січі знаходимо у П. Куліша, який обвинувачує кошове

⁶⁸ Hurmuzaki: Documente privitoare la istoria Romanilor, supplem. Vol. I. — Charriere: Negotiations de la France dans le Levant, II., p. 741-742.

⁶⁹ М. Грушевський: там же, том. 7, ст. 93—94.

козацтво, що воно своїм нескоординованим вибуховим динамізмом, емоційного характеру, причинилося до того жахливого стану, який запанував на українських землях в другій половині 17-го століття і одержав сумне ймення: «руїна».

Емоційна динаміка запорожців виявляла такі властивості, описані Д. Яворницьким⁷⁰ і його попередником А. Скальковським: безженство, як принципова засада, монолітність, єдність, братерство і патріархальна слухняність старшині.

Завдяки тим прикметам Запоріжжя вже наприкінці 16 ст. було вогнищем козацької сили, солідарності й організованості.⁷¹ Звідси пішла екстенсивна й організаційна енергія козащини, коли державні реформи дали їй першу легітимацію як правній організації й відкрили можливість формуватися в окрему, правно-призану суспільну верству.⁷²

Коли реформа польського короля Стефана Баторія в 1578—1581 роках надала тій новій суспільній верстві правні привілеї, зроблено велику помилку: обмежено кількість реєстрових козаків, зрівняних з воїнами польської армії. Довгі десятки років йшов спір між представниками козацтва й урядом Польщі про підвищення кількості реєстрового козацтва. Неприйняті в реєстр козаки творили сильні групи незадоволених і ворожо наставлених до польського уряду. Звідси їхні самовільні напади на турків і татар, з якими уряд склав угоди, що буде стримувати козаків від нападів.

3. ДИНАМІЧНИЙ ХАРАКТЕР БЕЗПОСЕРЕДНЬОЇ ДЕМОКРАТІЇ КОЗАЦТВА

Джерелами відомостей про характеристичну для козацтва безпосередню демократію є твори таких авторів: Еріх Лясота, Г. Боплян (1650), М. Бельський (1574), Б. Папроцький (1584), Й. Старовольський (1628), Пясецький (1645), Я. Собеський (1646), А. Віміна (1656), Шевальє (1663), Й. Меллер і М. Вайсіус (1684), Гаммердорфер (1784), Й. Енгель (1790), Г. Грабянка (1710), Літопис Самовидця (нове видання: 1878), Історія Руссов (1846: «Москов. Чтения»); Ол. Рігельман (1778), Тад. Чацький (1801), К. Л. Лезюр (Lesure, Париж, 1813—1814), Грецмюллер (1814). Це все джерела, якими користувалися українські історики новітніх часів: Косто-

⁷⁰ Твори Дм. Яворницького: Сотні праць із історії Запоріжжя, напр.: *Жизнь запорожских казаков, 1883.*

⁷¹ Див.: Н. Василенко-Полонська: *Запоріжжя і його спадщина. Вид.: «Дніпрова Хвиля». 1965; — М. Грушевський: Там же, том 7.*

⁷² М. Грушевський: Там же, т. 7. стор. 141.

маров, Куліш, Скальковський, Яворницький, Томашівський, Крип'якевич, Грушевський, Дорошенко, Крупницький, Василенко-Полонська, Липинський і інші.

Насамперед візьмемо до уваги тих авторів, що самі були очевидцями розвитку козацької демократії на протязі двох перших сторіч існування козацтва, тобто Еріха Лясоту (Lassota), Гільома ле Васерде Бопляна (Beauplan), Старовольського, Якова Собеського та їхніх сучасників.

Еріх Лясота відвідав запорізьких козаків в 1594 році. Січ була тоді на острові Базавлук на долішньому Дніпрі. Лясота прибув до Січі як емісар австрійського цісаря, який бажав приєднати козаків як союзників у війні проти турків. Як дипломат, посол, Лясота мав змогу пізнати устрій Січі досить докладно. Згідно з його реляціями, устрій Запорізької Січі являв собою таку картину: Всі важливі справи полагоджувала загальна військова рада. Головою її був гетьман або кошовий, вибраний всіма козаками аклямацією. Козацька рада збиралася часто, не будучи скликана кошовим отаманом. Козацька рада ділилася на дві частини: мала рада й велика рада. Рішення малої предкладалися до затвердження великій раді. Часто-густо велика рада накидала свої рішення малій раді, тобто раді старших. В цьому полягала ірраціональна динаміка козащини, домінуюча перевага емоційних настанов. Тут часто справджувалася викрита Ле Боном риса психології маси,⁷³ що під час масової акції наступає обниження етичного рівня, майже зник сили критичного розсудку і панування афектів. Під діянням певних подразнень індивід стає немов автоматом. Підсвідомі психічні сили діють. Кожний ріст афекту вшир означає приріст емоційного зворушення. Крім цього поширення, наступає підвищення інтенсивності емоційного зворушення. Масу опановує оп'яніння.⁷⁴ Можна сказати, що невдач, катастроф і трагічних зворотів в політиці козацтва треба шукати в тому, що масі дозволялося надто багато свободи і свавілля, що її підносили до висоти ідола.

В Запорізькій Січі не багато можна знайти міцних особистостей постійного характеру. Вони в більшій мірі є між провідниками осілого городового козацтва і тільки на протязі короткого часу побували в Січі. Це такі сильні індивідуальності, як Петро Конашевич-Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Петро Дорошенко і Іван Мазепа. Січові ж отамани дуже часто потурали масі.

⁷³ G. Le Bon: *Psychologie der Massen*, übersetzt von Rud. Eisler. Leipzig, 1908.

⁷⁴ Walter Moede: *Experimentuelle Massenpsychologie*, S. 11. Leipzig, 1920.

Відомий філософ-соціолог Константин Радакович так характеризує масу: «Маса як цілість нездатна мати загальну волю і вносити постанови; завжди мусить бути провідник, який завдяки своїй духовій вищості, більшій енергії або вмілості і силі переконування збирає масу, дає їй накази та організує. Коли він таким способом осягне владу над нею, тоді маса не в силі ухилитися від влади провідника, ні повалити його панування, навіть тоді, якщо воно не відповідає її бажанням. Причина цього лежить у тому, що маса нездатна вносити постанови з власної ініціативи без провідника, який її організує».⁷⁶ Таких провідників козацька маса мала не багато; мала вона натомість чимало малих провідників-отаманів, які були неспроможні владно і силою свого розуму обняти цілість державно-творчих справ.

Щодо цього часто діяв тут закон наслідування, докладно з'ясований французьким філософом-психологом, Габріелем Тардом.⁷⁶ На нижчому культурному рівні дуже часто наслідується те, що міцне під фізичним оглядом. Сильний індивід буває звичайно великим крикуном, і в таких випадках ірраціональне перемагає. Провідник, тобто козацький отаман, коли бачив, як одна група наслідує другу в змаганні до якогось ірраціонального кроку, ставив питання про довір'я і уступав. Тоді вирішувала юрба, але не шляхом голосування («за» і «проти»), тільки киданням шапок угору і криком. Тоді око вирішувало навмання. Яків Собеський пише про це так: «Так як отамана вибирають хаотичним способом (лат.: „tumultuaris modo“), а не правильним голосуванням, тільки киданням шапок на даного кандидата, так також і скидають його з його становища залежно від настрою черні».⁷⁷ Тому, що всі постанови проходять шляхом аклямації, «в принципі» — як пише Грушевський — рішення, очевидно, має бути одногосним, і більшість силкується прихилити до своїх гадок негідних з ними, навіть погрозами й терором. Форм правительства нема. Взагалі своєю примітивністю й хаотичністю військова рада сильно пригадує старе українське віче».⁷⁸

У безпосередній демократії запорізьких козаків інтересним є стосунок кошового отамана чи гетьмана до маси. Цей стосунок є динамічним, а не статичним. Як довго кошовий отаман втішається повагою в козацької маси, так довго його влада дуже сильна. Він має тоді право життя і смерті („*ius vitae necisque*“) супроти кожного козака. Провідник є свідомий своєї залежності від прихильності маси. Маса є вихідною точкою і джерелом всякої

влади. Тому провідник намагається всіма способами утримати для себе прихильність маси (улесливість, скромність виступу перед масою на зібраннях і нарадах). Таким способом він одержує докази ласки від маси.

«Якщо маса відкидає прохання провідника (гетьмана чи отамана), він зносить це покійно... Після його промови маса виявляє свій погляд вигуками і криками».⁷⁹ Перевага маси над впливом гетьмана чи кошового отамана виявила себе шкідливою на протязі існування козацтва, шкідливою для цілої країни взагалі, бо через ту перевагу була унеможливлена постійність козацької політики.

Не зважаючи на хаотичний характер козацьких зібрань, козаки як такі відзначалися деякими прикметами, важливими в житті кожного воїна. Старовольський хвалить їхню дисциплінованість, яка майже дорівнювала староримській, спокійне життя в воєнному таборі, твердість, послух, дотримання таємниць у важливих справах, суворість супроти злочинців і шкідників у власному гурті.⁸⁰

Ту характеристику доповнює Боплян. Він підкреслює динамічне змагання козаків за всяку ціну добитися цілковитої свободи: «Козаки, еднаючи з хитрим і гострим розумом щедрість і безкорисність, страшенно люблять свободу; смерть уважають кращою за рабство і для оборони незалежності часто повстають проти своїх гнобителів — поляків; на Україні не минає семи або восьми літ без повстання. А втім, вони підступні і зрадливі, а тому обережність з ними необхідна; будовою тіла міцні, легко переносять холод і голод, спеку і спрагу; на війні невтомні, відважні, хоробрі або, ліпше сказати, зухвалі і мало дорожать своїм життям. Козаки найбільше виявляють хоробрости і моторности в таборі, огороженому возами, або при обороні фортець. Сотня українських козаків в таборі не боїться ні тисячі ляхів ні кількох тисяч татар».⁸¹ Останнє речення, яке Боплян наводить, подаючи характеристику козаків, вияснює до деякої міри дивну козацьку демократію, в значенні психічних сил, що керують життям у козацьким демократичному устрою. Бо хто не дорожить своїм життям і в кожній хвилині готов пожертвувати ним, той може без застережень піддатися капризові хвилі, той легковажно потурає своєму хвилевому емоційному гонові насолоджуватися приємністю почування, що виникає завдяки ситуації даної хви-

⁷⁶ Konstantin Radakovič: Grundzüge der descriptiven Soziologie, Graz, 1927.

⁷⁶ Gabriel Tarde: Les lois de l'imitation. Paris, 1907.

⁷⁷ Jakób Sobieski: Op. cit., p. 113.

⁷⁸ М. Грушевський: Там же, том 7, стор. 286—287.

⁷⁹ Jakób Sobieski: Op. cit., pag. 113-115, 1646.

⁸⁰ J. Starowolski: „Eques Polonus“, 1628.

⁸¹ Guillaume le Vasseur de Bauplan: op. cit., 1650. (З книжки В. Січинського: Чужинці про Україну, стор. 67—68. Прага, 1942).

лини. Для такої одиниці всі перепони, які може передбачити критичний розум, не мають значення.

З тієї емоційної, динамічної настанови до життя впливає також хоробрість і нечувана очайдушність козаків у війні. «Коли козаки зустрічаються з турецькими галерами, тоді вони вважають, що смерть краща за втечу чи капітуляцію; тому вони не ухиляються від битви, якщо їхні сили не дорівнюють силам ворогів, і часто таким способом, якщо попадають у розпучливе становище, здобувають перемогу».⁸²

З такими людьми великі провідники козацтва, як гетьмани Петро Конашевич-Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Петро Дорошенко і Іван Мазепа в великій мірі наблизились до статусу державних мужів західноєвропейського типу, однак чимала кількість малих отаманів-демагогів перешкодила їм досягнути остаточної державотворчої мети.

Про характер таких демагогів, які використовують зіпсуту «демократію» маси, соціолог К. Радакович пише так: «Такі люди ніколи не мають змоги заспокоїти своє бажання „вибитися“, піднятися на вищий щабель суспільно-політичної драбини, тобто стати визначними завдяки своїй власній вартості; тому вони намагаються добитися цього, використовуючи масу для своїх низьких цілей».⁸³ На ширшому тлі можна це пов'язати з вродженим динамічно-рухливим характером українців, як це робить Д. Чижевський.⁸⁴

З черги переходимо до проявів соціально-психічної динаміки в часах довготривалих боїв українських козаків з турками і татарами.

Четвертий розділ

ПОЧАТКИ ДІЙ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЧЧИНИ

1. УКРАЇНСЬКІ КОЗАКИ В БОРОТЬБІ З КРИМСЬКИМИ ТАТАРАМИ І ТУРКАМИ

Вже в перших десятиліттях існування українського козацтва, в 1490—1563 роках (тобто ще до смерті Дмитра Байди-Вишневецького), показалося, що причиною дуже численних боїв між козаками і кримськими татарами та турками були не тільки стра-

⁸² J. Starowolski: Op. cit.

⁸³ K. Radakovič: Individuum und Gesellschaft, S. 37—38. Graz.

⁸⁴ D. Cyževskij: Zur Charakterologie der Ukrainer. „Slavische Rundschau“, Jahrg. III. Nr. 4, S. 237—244. April 1931.

тегічні і економічні мотиви, але в великій мірі також соціопсихологічні. Про це М. Грушевський висловився так: «Як з татарського боку дрібні наїзди стали звичайним явищем, ремеслом для прожитку, і практикувалися по кільканадцять разів до року, так з України розвивалися наїзди козаків на татар, чи то в формі погоні, викликаної татарським наїздом, чи то в формі реваншу, або застрашення на будуче».⁸⁵

Почування ненависти, жадоби пімсти й афекти гніву були часто спонуками козацьких дій супроти татар і турків. До них долучалися почуття, зв'язані з опікою над дітьми, вдовами і старими людьми, і любов до батьківщини. Треба тут згадати і негативні з морального погляду пристрасті, коріння матеріальної наживи, які козаки намагалися заспокоїти під час наїздів на татарські оселі в Криму і турецькі над Чорним морем, Трапезунт, Синопу і навіть Царгород.

Наїзди партизанського характеру і великі військові походи як з боку татар і турків, так і з боку козаків були дуже численні. Напр., за 60 років, тобто від 1576 до 1635, таких великих наїздів було приблизно 50, не враховуючи дрібних наскоків, яких було не раз і кільканадцять до року. Всі вони відзначалися жорстокістю з обох сторін. Потягало це за собою жахливе спустошення українських земель і також ворожих територій. У тих наїздах козаки вславилися своєю динамічною хоробрістю, напр., у битві під Хотином (1620 р.), де їх 40 тисяч боролись поруч з 35 тисячами польських жовнірів проти 300 тисячної турецько-татарської армії і здобули блискучу перемогу.⁸⁶

З уваги на те, що цей твір не є стисло історичний, а тільки спроба соціопсихічної студії, не аналізую всіх важливіших бойових кампаній з татарами і турками. Зацікавлених у тому відсилаю до творів з ділянки української історіографії, в першу чергу проф. Михайла Грушевського Історії України-Русі том 7, а також Мирона Кордуби, Дм. Дорошенка, Івана Крип'якевича, Бор. Крупницького та інших.

2. ПОХОДИ УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ У МОЛДАВІЮ І ВОЛОЩИНУ

Козацькі провідники, тобто гетьмани, намагалися здобути впливи у Волощині і Молдавії, уважаючи ті землі немов за

⁸⁵ М. Грушевський: цит. твір, том 7.

⁸⁶ Jak. Sobieski: op. cit. Для пізнання динаміки української козацчини в боротьбі з турками і татарами див. також: M. Bielski: Kronika wszystkicho świata, 1564, wyd. K. Tarowski, 1856. — Żońkiewski Stanisław: Listy, „Acta Stephani Bathory“.

terra nullius, де перехресчувалися інтереси Польщі і Туреччини. Алеж населення тих земель поборювало козаків, які робили наїзди на них, не менше, ніж інших завойовників і наїзників. Те населення дивилось на козаків як на порушників спокою і здобичників. Явище те було тим більше пригноблююче, що козаки завжди і всюди подавали себе за оборонців православної віри, до якої належали і волохи і молдавани.

Початки козацьких наїздів на Волощину припадають на 60-ті роки 16-го століття. Байда-Вишневецький пішов тоді походом на Волощину. Похід закінчився його смертю в Царгороді.

Через 10—11 років пізніше претендент на молдавський престол Івоня просив підмоги в козаків, яка одначе, не зважаючи на хоробрість козаків, скінчилася програною Івоні. Його наступник, Іван Підкова, теж скінчив трагічно у 1577 р., засуджений польським королем Баторієм на смерть. Подібна доля зустріла Олександра Підкову і його сина Петра. 1583 року козаки були переможені в битві, коли намагалися посадити на престолі Мануеля, сина Івоні.

Подібною динамічною впертістю відзначалися змагання Северина Наливайка і Лободи. Наливайко це був характер, який не знав ні спокою ні розважливості. Своєрідне розуміння поняття «слави» було для нього рішальним у всіх його діях. Чим бурхливіший військовий вчинок, наїзд, напад, тим більшу славу вбачав у тому Наливайко. 1594 року Наливайко пішов походом на місто Тягиню в Молдавії. Похід завершився здобуттям міста і кривавим пиром. Згинули тоді тисячі турків — жителів того міста. Також молдавське населення мало значні втрати. Після того жорстокого воювання наступила пімста. Молдавський воевода напав на козаків; згинуло тоді 1500 козаків. Три місяці пізніше Наливайко разом з Лободою спустошив Волощину і Молдавію (1594 р.). Знищено Ясси. Молдавський господар Аарон зірвав васальні стосунки з турками і злучився з козаками і військами німецького цісаря, союзниками якого були тоді козаки на протязі короткого часу. 1595 року Наливайко зруйнував турецькі міста Акерман, Кілію та місцевості при устю Дунаю.

Найближчі роки принесли зміну. Новий воевода Єремія Могила став васалем польського короля. Це було визнане також Туреччиною. Пізніше знову поляки підтримували Костянтина Могилу, як кандидата на молдавський престол, але зусилля коронного польського гетьмана Потоцького, якому помагали козаки, закінчилися поразкою. Польський уряд, знеохочений тією поразкою, заборонив козакам іти походом на Молдавію і Волощину. Заборона була безуспішна. Палаючи жадобою воювання і здобичі,

козаки під проводом деяких магнатів намагалися скинути з престолу воеводу Томшу і посадити Олександра Могилу. Прийшла нова поразка і магнатів і козаків.

Таким способом на протязі 60 років українське козацтво нічого не досягнуло на волоському і молдавському терені. Пролито багато крові української, волоської, молдавської, польської і турецької. Додати треба, що волоські і молдавські селяни, на землях яких велися ті довготривалі завзяті бої, жили в таких же несприятливих і незavidних умовах, як українські. В процесі воєнного нищення не роблено тоді різниці між волоськими чи молдавськими і турецькими оселями.

Коли додати ще й той факт, що волохи і молдавани виявляли під культурним оглядом деякі подібності (православ'я), а навіть посвоячення з українцями (міграція з над Південного Бугу і галицького князівства), як теж подібності творчості і жіночої психіки, то не дуже щасливим ходом нашого козацтва були нищівні воєнні походи в південно-західні сусідські землі молдаван і волохів. У соціопсихологічному аспекті наступило через козацькі наїзди посилення афектів гніву, ненависти і почувань вороженечі, словом ресантменту. Будження негативних емоційних почувань серед південнозахідних сусідів до українців зовсім не лежало в інтересі українського народу, тим більше, що молдавани і волохи були продовж довгих століть zagrożені двома небезпечними і під воєнним оглядом агресивними могутніми сусідами, турками і поляками.

Козацькі походи в Молдавію і Волощину припинилися після 1615 року майже на 35 років. Тільки 1649 року гетьман Богдан Хмельницький, досягнувши перемогу над польською армією та визволивши Україну від польського панування, вирішив оглянутися за союзником. Такого він вбачав в особі молдавського «господаря» Василя Лупула. Гетьман хотів розірвати зв'язки Молдавії з Польщею і довести до подружжя свого сина Тимоша з дочкою Лупула, донною Розандою. Одначе Лупул не був схильний погодитися на те, гадаючи, що гетьман України через подружній плян бажав посадити сина на молдавському престолі і прилучити Молдавію та Волощину до України. Вагання Лупула утруднювало забезпечити південний відтинок фронту в підготові дальшої фази війни з Польщею і викликало в Хмельницького почування гніву. Негативна сторінка емотивної дії гетьмана виявилася в тому, що Хмельницький під час воєнного походу на Молдавію спустошив її. Водночас знищено також столицю Молдавії, Ясси. Лупул був примушений піддатися гетьманові, обіцю-

ючи віддати свою дочку Розанду за Тимоша⁸⁷ і заплатив велику силу грошей як викуп. 1652 року відбулося весілля молодої пари. Це весілля було картиною нечуваної емоційної динаміки козацтва. Хмельницький запросив ватажка орди кримських татар з його великою армією. Можна уявити собі, яке враження зробила розгнужданість весільних гостей того покрою на тамошне населення окупованої козаками країни. Воно не було вельми корисне для української справи.

Однак на цьому справа не закінчилася.

Хоч яка велика була відвага та очайдушність козаків, все таки знайшлася в ворожому польському таборі особистість, що відзначалася не меншою поривчастістю і пристрастю. Був це полководець польської армії Каліновський, який сам, хоч уже підстаркуватий, бажав одружитися з красунею Розандою. Під його командуванням польська армія намагалася спинити наступ козацької і татарської армій на Поділлі. Ці намагання були безуспішні. Польську армію розбито 1 червня 1652 р. під Батогом, де загинув і сам Каліновський.

Проте поляки, не зважаючи на смерть свого головного команданта, продовжували боротися і облягали молодого Тимоша Хмельницького з його жінкою Розандою та козацькою залогою в Сучаві.⁸⁸ Там Тиміш був тяжко поранений гарматною кулею і помер від поранень, а його жінка була пізніше замордована в Волощині.⁸⁹

Василь Лупул утратив молдавський престол, а його жінка, яка дуже завзято обороняла Сучаву під час облоги, померла пізніше в великій нужді як рабиня в турецькій неволі.⁹⁰ Так закінчився молдавський похід великого гетьмана України.

3. ПОХОДИ КОЗАКІВ ПРОТИ МОСКОВІЇ ТА ЇХНЕ СТАВЛЕННЯ ДО МОСКВИ

Вже в часах занепаду Київської Русі мешканці України відчували, що жителі північних, тобто московських земель, були їм чужі мовою, народним характером, звичаями і побутом. Цю різність характерів обох народів з'ясував М. Костомаров у своєму творі: «Дві руські народності».

З уваги на ті відмінні характеристичні риси відносини між москалями і українцями впродовж цілої історії уклалися радше під знаком ворожнечі і ненависти, ніж братерства і любови.

⁸⁷ Karol Szajnocha: Szkice historyczne, t. III, S. 265.

⁸⁸ Ст. Томашівський: До історії перелому Хмельниччини (Ювіл. Збірник на пошану Акад. Д. Багалія, Вид. УАН), стор. 528—579. Київ, 1927.

⁸⁹ W. Kochowski: Annal. Poloniae climacter, I. p. 321—329, 388.

⁹⁰ Самійло Величко: Літопис I, стор. 144, 110—113.

Треба пригадати, що історія ствердила агресивні риси по стороні московського народу. Під проводом Андрія Боголюбського московські загони напали в 1169 р. на Київ і жорстоко зруйнували його. Сорок п'ять років пізніше вони зруйнували ту чудову столицю українських земель вдруге (1214 р.). Такої кривди українці не могли забути москалям; і так Московщина залишилася в пам'яті українців як країна дика і брутальна. (Розуміється такі осуди, якщо вони узагальнюються на цілий нарід, є основані на фальшивих премісах). Коли ж увійдемо в ділянку соціо-психічних явищ, то таки знаходимо таке ставлення до московського характеру. На протязі довгих століть та настанова українців до москалів розвинулась і поглибилась і триває по сьогоднішній день. Так само було і в козацькій добі 16-го і 17-го століть, а також у 18-му столітті. Основою виникнення почувань ресантименту був досвід, що його українці набули під час воєнних дій, коли то московські вояки переходили українські землі, знущалися з населення, руйнували його дорібок, поля, городи, сади. З боку українських козаків наступив реванш. Для прикладу нагадаємо роки 1579—1581. Тоді козаки йшли на московські землі як воїни — васалі польських королів, в даному випадку короля Стефана Баторія. Вони спустошили тоді Сіверщину і повернулися з великою здобиччю.⁹¹ 20 років пізніше козаки разом з поляками давали допомогу московському самозванцеві Димитрієві. Тоді 2 000 козаків брали участь у битві під Новгородом. У грудні 1604 року козаки боролися під Новгородом Сіверським, але опісля під Добринцями були розбиті. В 1607—1609 роках 13 000 запорізьких козаків помагали іншому самозванцеві, Димитрієві Другому; в 1609 році козаки помагали облягати Смоленськ як союзники польського короля Сігізмунда. Самуель Маскевич⁹² нараховує, як очевидець, кількість козаків у тій кампанії на 40 000 чоловік. Здобуто тоді міста Чернігів, Новгород Сіверський, Брянськ, Козельськ, Стародуб. При облозі останнього города проявились по обох боках приклади подивугідного героїства. В цьому випадку діяв закон «психічної заразливості» („psychische Ansteckung“), який полягає в тому, що готовість до вольової дії, тобто дії поїопсихічного характеру, і зв'язані з нею почування переносяться з одної групи на другу.

Прослідити цей закон м. ін. такі психологи: Альфред Еспінас,⁹³ Вільям Троттер, Габріель Тард, Густав Ле Бон, В. Мек Дугелл і К. Г. Юнг.

⁹¹ A. Jablonowski: Źródła dziejowe, t. IX, S. 204.

⁹² Sam. Maskiewicz: Pamiętniki. S. 15.

⁹³ Alf. Espinas: Les sociétés animales. Paris, 1878.

Троттер вияснює явище психічної заразливості сугестивністю, яку спостерігаємо не лише при вибухах маси („fits and starts“), в явищах паніки і збіговищ юрби („mobs“), але взагалі в усяких обставинах, завжди і всюди. Для Троттера обсяги понять: «інстинкти юрби» і «сугестивність» покриваються в певному сенсі. Людина, на його думку, є тимбільше виставлена на сугестивне діяння маси, в якій живе, що вона не зносить самоти і боїться її. Людина більше чутлива на голос юрби — череди („the voice of the herd“), ніж на все інше.⁹⁴

У Габріеля Тарда психічна заразливість це наслідування під діянням престижу. «В основному людина, що є обдарована природним престижем, дає спонуку, поштовх („Antrieb“); незабаром тисячі ідуть за нею, наслідуючи її в усьому, у кожному ході, переймаючи від неї її престиж, силою якого вони діють на мільйони чи тисячі поставлених людей».⁹⁵

На думку Ле Бона, «людина-індивід в масі осягає вже завдяки самому фактові кількості почуття — свідомість непереможної сили, що дозволяє їй потурати гонам, які вона, полишена сама собі, обов'язково була б опанувала... В масі всяке почування, всяка дія заразливі, і то в такій великій мірі, що індивід дуже легко жертвує своїм особистим добром заради інтересів колективу».⁹⁶

Маса не бажає жодного зволікання, не хоче признати перешкоди, яка стоїть на шляху її пристрасти. Співвирішальним для маси є почування сили, яка не знає спротиву. Вільям Мек Дугелл шукає здатності людей творити масу (в психологічному значенні) в її однастайності. Чим міцніша вона тим інтенсивніші і виразніші є прояви колективного життя. «Звичайне зібрання набирає характеру маси в психологічному значенні, якщо всі проявляють однакове побудження, звертають свою увагу на той самий предмет, і духовий стан кожної особи до певної міри є обумовлений духовим станом інших осіб навколо неї». Це є принцип прямої індукції подразнення шляхом примітивної симпатичної реакції.⁹⁷

К. Г. Юнг висловлюється про те, як одиничний індивід піддається впливам інших осіб у групі: «Коли я в групі переживаю те, що зветься переживанням спільноти, то це відбувається на глибшому рівні свідомості, ніж тоді, коли б я це переживав сам один. Через те значно частіше можна осягнути групове переживання, бо зібрання багатьох людей має велику сугестивну

⁹⁴ Will. Trotter: Instincts of the herd in peace and war, p. 114. London, 1920.

⁹⁵ Gabriel Tarde: Les lois de l'imitation, p. 92. Paris, 1907.

⁹⁶ Gustave le Bon: La psychologie des Foules, p. 13. Paris, 1895.

⁹⁷ W. Mc Dougall: The Group Mind, p. 23, 24. Cambridge, 1920.

силу». Одиниця в масі підлягає сугестії в незвичайній мірі.⁹⁸ Поруч із сугестією Юнг пояснює пов'язаність, що виникає між окремими членами, маси, такими поняттями, як наслідування, психічна заразливість („psychische Ansteckung“), престиж, тобто поняттями, що їх зустрічаємо у французьких психологів Тарда, Ле Бона та інших.

Людина має здатність, яка для цілей колективу є найкорисніша, для індивідуації найшкідливіша, тобто наслідування. Соціальна психологія не може обійтися без того поняття, тому що без нього організація мас, держава і суспільність є просто неможливі».⁹⁹

Вищенаведені явища соціопсихічного характеру — наслідування і психічна заразливість — вияснюють не лише спонуки дії, описані в цьому розділі, але і взагалі в усіх соціальних рухах, переворотках, повстаннях і війнах.

Уява відграє визначну роль в цьому соціопсихічному процесі. Вона обіймає передусім ділянку уявлень: так напр. ділянку «слави», цілий ланцюг уявлень, забарвлених почуваннями приємності; уява впливає на зміст майбутніх осудів оточення про геройські вчинки, похвали і відзначення; до цього долучуються уявлення про матеріальні користі, які воїн може одержати, як наслідок перемоги. Таким способом уява є також психічною силою, що дає поштовх до чинів.

Ті всі вищез'ясовані чинники відігравали важливу роль і в поході українських козаків, як союзників польської армії проти Москви, під час московської «смути». Коли ж інтервенція польського уряду й армії в користь Дмитрія Самозванця Першого і Другого закінчилася невдачею, наступило розпорошення козацьких сил. Динаміка їхньої войовничості проявлялася під час відвороту в нескордированих нападах на окремі місцевості та оселі.

Де ж шукати винувників цього жалюгідного стану розпорошення і браку дисципліни? Українські історики, на чолі з Грушевським, добачають винувників у польських можновладцях, шляхтичах, які з повною байдужістю ставилися до факту, що польська державна каса була порожня на протязі довгих років, коли треба було фінансувати тодішні війни проти Московщини і Туреччини. Польський «сейм», що складався головно з шляхти і вищого римокатолицького духовенства, легковажив потреби армії і її союзників-козаків під час воєн і після них. Це було каригідне недбальство. Крім цих причин, які входять в обсяг адмі-

⁹⁸ C. G. Jung: Psychologische Betrachtungen, S. 181. Zürich, 1945.

⁹⁹ C. G. Jung: op. cit., S. 183/186.

істрації та економії, візьмім до уваги деякі моменти соціопсихічної натури.

Це в першу чергу некорисний склад вояцтва, яке козаки мали з собою під час походів. Між ними траплялися серби, угорці, чорногорці, волохи та інші різноплеменні елементи, походження й минуле яких були невідомі і які не мали доброї слави. Знавці психології маси доказали, що там, де немає залізної дисципліни і належного виховання, чужі елементи мають шкідливий вплив на своїх побратимів. Така ситуація була й тут. Порушення дисципліни виникало на всіх фронтах і під кожним оглядом. Моральне виховання молодих рекрутів не існувало, подібно як не зустрічаємо його і в західній та середній Європі під час 30-літньої війни (1618—1648). Якщо його не змогли організувати передові полководці середньої Європи, особливо німецьких земель, які не були наражені на такі часті і жорстокі інвазії турків і татар, то тим менше могли це робити козацькі полководці, хоч між ними траплялися колишні студенти київської академії. Надто багато українські землі терпіли від нападів монголів: не було змоги організувати моральне виховання молодняку.

Розпорошення, розгубленість і брак дисципліни козацьких загонів після відвороту польської і козацької армій з московських теренів в 1619 р. були такі великі, що навіть енергійна рука гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного не змогла їх погамувати. Козаки були розчаровані політикою Польщі та її полководців, які замість наполегливо продовжувати облогу Москви і довести до її капітуляції при допомозі українських і донських козаків, уклали з москалями мир у Деуліно. Це підсилило хаос і грабежі майна жителів під час відвороту козаків з московських земель. Найбільше шкоди заподіяли, звичайно, вищезгадані асоціальні елементи. Боротьба розсудливого проводу й енергійного гетьмана Сагайдачного проти черні не могла принести успіхів тому, що польський уряд не дотримав своїх зобов'язань і не виплачував козакам платні. Голодні і напів голі козаки були через те примушені на власну руку намагатися здобути собі необхідний для елементарного животіння харч і одяг шляхом грабежів.

У висліді московські походи не закріпили організації козацької армії, не принесли помітного успіху. Продовження московських походів наступило 1659 року за гетьмана Івана Виговського (Конотоп), опісля за гетьмана Петра Дорошенка наприкінці 17 століття. Про це буде мова пізніше.

4. СОЦІОПСИХІЧНА ДИНАМІКА УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА В ЙОГО ВІДНОСИНАХ З ПОЛЬЩЕЮ І ТУРЕЧЧИНОЮ

(Від виникнення козацтва до 1648 року)

Крім економічно-соціальних чинників, які мали велике значення у взаєминах українського козацтва з Польщею і які підкреслює М. Грушевський та інші історики (м. ін. російський історик Мякотін), треба взяти до уваги також соціопсихічні моменти. Соціопсихіка була протилежна в обох партнерів. У поляків були здебільша емоції і стремління, які панівна верства переживає в відношенні до опанованого і поневоленого. Від половини 14-го століття (1349), тобто від часу, коли польський король Казимір Великий підбив західньоукраїнські землі, польська шляхта була пройнята ролею переможців супроти переможеного населення. Почуття погорди, легковаження, презирства були панівні в психіці польських вельмож і поміщиків. У випадку, коли гноблені намагалися протистояти їхньому пануванню і панщині, в психіці гнобителів будилися почуття ненависти, гніву, афекти жадоби пімсти за непослух. Була це мораль пана супроти раба („Nerrenmoral“). Така настанова обиджала почуття людської гідності в гноблених, а в гнобителів притуплювала почуття людяності. Вони допускалися нелюдських жорстокостей, садистичних тортурувань, кричущих несправедливостей продовж століть. У гноблених таке приниження і позбавлення елементарних прав людини будили тривале почуття кривди, несправедливості, неправди. Змагання покривдженої людини йшло в напрямі здобуття свободи навіть за ціну розпучливого ризику.

На тій психологічній основі виникло козацтво й утримувалося на протязі 250 років, виявивши величезну динаміку в своєму прагненні до свободи.

З другого боку, гноблення нижчих верств шляхтою і поміщиками мало не лише некорисний, але і шкідливий вплив на етос самих гнобителів. Не можуть творитись вищі цінності — польська шляхта завжди твердила, що вона, мовляв, виконувала високу культурну місію на українських землях — там, де людину позбавляється основної людської гідності, елементарних прав, свободи, де нелюдськими жорстокостями примушується її бути засобом до осягнення своєї матеріальної, маєткової чи грошевої наживи.

З безчисленного числа щоденних випадків моральної деправації гнобителів наводимо уривок з листа козацького полковника Максима Кривоноса до Корецького про відворот князя Яреми

Вишневецького з України, «що людей мордував, рубав і на палю саджав; всюди, в кожному місті посеред ринку шибениця, а тепер виявляється, що на палі були невинні люди. Попам нашим очі свердлом вертів».¹⁰⁰ Прибувши з військом до Погребища 18 червня 1648 року, Вишневецький жорстоко карав повстанців. Селянам «руки рубають, на палю садовлять, шиї рубають, страшна річ оповідати і писати» — розказував очевидець.* Той же «магнат Ярема Вишневецький, тікаючи з Лівобережжя від помсти народу — пише В. Голобуцький — вторгнувся з більшими силами (біля 8 тисяч людей) на Поділля. Його військо складалося переважно із шляхти, вигнаної повстанцями з своїх маєтностей. Вишневецький, що переходив через Житомир, Котельню і Погребище на Брацлавщину, намагався власними силами придушити повстання на Поділлі. Дорога, що нею йшло його військо, була залита кров'ю замучених людей. Озвіріла шляхта виколювала очі селянам і міщанам, обливала їх кип'ятком і гарячою смолою, відрубувала руки і ноги, вішала, саджала на палю і т. ін.»**

Таке трактування людини свідчить про повний заник людської етики в психіці гнобителів.

Соціальний утиск на південних і східних землях польського Королівства допускав більшу сваволю, ніж на західних і північних землях. Через те й доплив невдоволених, а то й до розпуки доведених селянських мас з південно-східних українських земель до козацтва був могутніший, ніж з віддалених північних і західних земель України.

Через факти нелюдяного ставлення до різних культурних акцій, як напр. будівництва церков, виявилася риса нещирості і фальшу панівних вельмож і шляхти. Особовість шляхтича набуває подвійного обличчя, характер тратить чистоту, шляхетність. Це є саме та моральна шкода, якої зазнає індивід, що спирає своє існування на гноблення та експлуатацію. Інтересну думку знаходимо в збірнику „Östliches Christentum“ (I. Kapitel. München, 1923.): «Могутність Польщі спиралася на шляхту і Польща впала не тому, що мала сильну шляхту — бо ж це була її корисна сторінка — тільки тому, що шляхта, замість бути соціальною клясою, організованою для служіння державі та добра народу, перемінилася в необмежено пануючу клясу, яка знищила державу, як таку».

Соціопсихічну динаміку в відносинах між козаками і польською шляхтою можна б описувати на протязі 200 літ до поло-

¹⁰⁰ Бібліотека Красінських у Варшаві, рук. 3416, арк. 23.

* Архив ОЗР, ч. III, том IV, стор. 20-22.

** В. А. Голобуцький: Запорожское казачество, «Госиздат», стр. 273. Кіев, 1957.

вини 18-го століття. Одначе цього вистачить, щоб ствердити, що в першому сторіччі свого існування козацтво не проявило суцільного та одностайного прямування до державної самостійності. Динамічним поривам таких козацьких отаманів як Дмитро Байда-Вишневецький, Христофор Косинський, Северин Наливайко, Григорій Лобода і Іван Сулима притаманні риси одчайдушної відваги, але й короткозорости плянувань, тому то їхня діяльність не залишила тривалих наслідків у процесах національного усвідомлення і раціонального організування населення України.

Перші прояви в цьому напрямі знаходимо в роках керівництва гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. «Козаки під його вмільим проводом довершили чудеса хоробрости під Хотиним, де в 1620 році розгромили турецьку армію».¹⁰¹ Поляки і сучасники цієї війни не знаходили слів похвали і признання для козацьких заслуг для «спільної отчизни», для їх воєнних подвигів, відваги, мужности. Їх порівнювали з клясичними зразками відваги і патріотизму, ставили навіть вище тих античних героїв. Вищих признань не можна було сказати в тих псевдоклясичних часах. Сучасний біограф короля Володислава, Вассенберг, оповідаючи епізод, як турки билися з малим козацьким відділом, пише: «Браво! Слава Вам, найщасливіші, на мою думку, мужі, які перевищуєте набагато навіть славу лакедемонців. Бо ж ті в кількості трьох сотень боролися в просмику під Термопіями, а ці в кількості тільки шестидесяти і в чистому полі дали собі раду з силою-силенною (турків), що дорівнювала армії Ксеркса».¹⁰²

«Їх (козаків) уважали головними спасителями Польщі від страшної турецької тучі» — пише сучасний український мемуарист, шляхтич Яким Єрлич, далеко не прихильний козаччині, передаючи погляди своїх кіл, признає головні заслуги в цій війні Сагайдачному: «він тримав на собі весь тягар війни, і давав їй раду, а що радив, те приймали панове гетьмани (польські) і королевич його милість».¹⁰³

Сагайдачний помер у квітні 1622 року, розчарований і прибитий несловністю польського короля, провалом своїх плянів і надій. «За кров, за рани, за голод і смерть знову езуїтське політування, холодне: „non possumus“ (відмова виплатити козакам марний гріш за службу і т. д.).

В першому десятилітті після смерті Сагайдачного козаки, як союзні відділи, брали участь у поході польської армії проти шве-

¹⁰¹ М. Грушевський: Там же, том 7, стор. 480, примітка 1.

¹⁰² Gestorum Vladislai, p. 100.

¹⁰³ Joachim Jerlicz: Latopisiec albo chroniczka, tom I, str. 5.

дів (1635) і відзначилися великою хоробрістю. Але ті воєнні подвиги не змогли усунути афектів і почувань ненависти, ресантименту, взаємного недовір'я і презирства. Ніщо не могло приборкати завзятости козаків в організуванні походів проти турків і татар; навіть вибудована польським урядом фортеця Кодак не стримала гону козаків.

3 серпня року 1635 козаки під проводом гетьмана Івана Сулими здобули Кодак і обсадили його своєю залогою. Це викликало шалений гнів і жадобу пімсти в Польщі. Поляки з реєстровими козаками облягали твердиню. Оборонці не мали під зиму ні харчів, ні пороху й олова для виливання куль, ні дров. Група недавно прийнятих оборонців твердині, що впробилася туди, щоб заховатися перед переслідуваннями поляків, або була ними для диверсії підслана, піймала Сулиму і його товаришів і видала в руки польської команди. Сулима і п'ять його побратимів були засуджені на смерть і страчені в Варшаві, не зважаючи на те, що Сулима свого часу, захопивши турецьку галеру, увільнив з турецької неволі три сотні невільників, привіз їх особисто до Риму й подарував папі. За це папа подарував Сулимі золоту медалю. Але це не врятувало козацького гетьмана від страшної смерті з рук ката. З цього бачимо, до якого шалу доводили польську католицьку шляхту пристрастні афекти ненависти до свободлюбних козаків, членів також слов'янського народу. Це трагізм емоційної динаміки в взаємовідносинах двох народів.

Прояви жорстокости інтриг і віроломства спостерігаємо в інших акціях придушення козацьких повстань.

Командуючий польськими військами Станіслав Жолкевський після перемоги над козаками під Солоницею 1596 року, використовуючи різниці поглядів в команді козацьких повстанців, домігся насамперед видачі довгорічних провідників повстання Северина Наливайка, Матвія Шаули, Василя Шостака та деяких старшин з групи непримиренних, вислав їх на мученицьку смерть до Варшави, а коли козаки прийняли подиктовані їм умови капітуляції і передали артилерійську зброю і клейноди, влаштував напів обеззброєним козакам криваву різню.

41 років пізніше інший польський коронний гетьман, Миколай Потоцький, після кривавих боїв під Кумейками 1637 року запропонував переговори. Козацька делегація була примушена прийняти тверді умови капітуляції, щоб рятувати з облоги 2 000 козацьких військ. Коли ці козацькі відділи згідно з договором почали виходити з горючого міста Боровиці, озброєні поляки оточили їх і подиктували їм свої умови капітуляції. Одночасно делегатів, що брали участь у переговорах — Павла Бута-Павлюка, Василя Томиленка та трьох козацьких старшин — закували

в кайдани і вислали до Варшави на тортури і смерть. Доля Якова Острянина, Дмитра Гуні і Карпа Скиданя була щасливіша, тому що вони перед капітуляцією продерлися з облоги Боровиці. Укладено мир, який тривав від 1638 до 1848 року і був названий поляками «золотим миром». Для українців це було десятиріччя жорстокої сваволі окупантів.

Розглядаючи українську козачину з точки зору динаміки почувань і афектів, виникає питання: чому окремі групи козаків піддалися сугестіям польської армії і шляхти і видавали своїх провідників повстання для покарання? Вони давали себе оманювати ілюзіям, що після видачі провідників становище козацької маси-черні покращає або що частина реєстрових старшин не втратить своїх привілеїв. Така поведінка свідчить про діяння вузько соціальних тенденцій серед тодішнього козацтва ще заслабо спаяного тоді почуттям спільности національно-державних інтересів. Гіпертрофія тих вузько-соціальних тенденцій могла ще й через те міцніти, що на горизонті не появилася жодна особистість, престиж якої міг би обезсилити впливи чужих авторитетів. Маса на рівні тодішнього розвитку підпадала під впливи чужих під національним і соціальним оглядом авторитетів, які приманювали її обіцянками поліпшити її положення. Піддаючися тим чужим впливам і підмовам, в даному випадку польським, маса дозволяла тягнути себе до самовбивчих і братовбивчих учинків, які щораз то глибше тягнули її в пропасть. Так пояснюють поведінку маси, яка зраджувала власних козацьких провідників, видавала їх у руки польської шляхти на певну смерть, або навіть сама їх убивала. У цій інтерпретації спираюся на погляди психолога Габрієля Тарда.¹⁰⁴ Обговорюючи масові рухи, він добачає в послузі маси престижові провідника дуже важливий чинник („agens“) у соціальному житті. Такий престиж посідали провідники з кіл польської шляхти, в інтересі яких було штовхати козацькі маси до того, щоб вони знищували своїх отаманів чи гетьманів.

Через нескоординованість змагань козацтва і його провідників та через податливість козацької маси та деяких її «малих» демагогічних провідників супроти польської шляхти та польських старшин, дійшло в 1638 році до ліквідації незалежного козацтва та обмеження привілеїв реєстрових козаків.

Ці обидва факти причинилися до того, що пробито шлях до поневолення українських селянських мас польською шляхтою. Польські шляхтичі-поміщики вже віддавна прямували до цього.

¹⁰⁴ Gabriel Tarde: op. cit., p. 84-85. Paris, 1907.

У степовій полосі за останніх майже 50 років (від 1590—1638) постали численні селянські і козацькі оселі. «Поселенці, користуючись незвичайною урожайністю степового чорнозему, обробляли землю і були водночас воїнами. Ніхто не примушував їх платити будь-які податки чи данини. У плянуванні таких осель дорадниками були також чужинецькі технічні спеціалісти, як напр. французький інженер Боплян, який, як подає у своєму звіті, заклав основи під 50 таких степових осель. З них розвинулося на протязі довшого часу приблизно 100 нових селищ».¹⁰⁵ Частина поселенців були колишніми збігцями-кріпаками із північно- і західньоукраїнських земель, які не змогли вже довше зносити тяжкого ярма кріпацтва, і поселилися в вільному степу. Коли ж поміщики, так дуже зненавиджені тими бувшими кріпаками, з'явилися з королівськими грамотами про даровані їм степові загощаровані землі в степових округах, що їх поселенці своєю важкою працею відкрили для цивілізації, і присвоювали собі привілеї власників нових земель з усіма атрибутами економічної експлуатації, тоді мусіло прийти до конфлікту і сильного зудару. Бож прагнення до особистої свободи, як основного підставового добра людини, було одним із найсильніших мотивів виникнення української козащини як соціальної групи з виразно динамічним характером.

Там, де творено перешкоди реалізувати прагнення до свободи, приходило до вибуху маси, а вибух переривав усі греблі і спричинював не раз жахливе спустошення країни.

П'ятий розділ

ДИНАМІКА КОЗАЦЬКИХ ЗМАГАНЬ ЗА ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО (1648—1657)

У вище описаному становищі соціопсихічної напруги знаходилися українське козацтво і народна маса в останніх роках т. зв. «золотого миру» перед 1648 роком. «Була це тиша перед бурею. Представники польського уряду в Україні намагалися зірвати мир з козащиною та знівечити мирне співжиття українського народу з польським».¹⁰⁶ Властивою причиною повстання

¹⁰⁵ M. Korduba: Der Ukraine Niedergang und Aufschwung. „Zeitschrift für osteuropäische Geschichte“, 6, Neue Folge 2, S. 48, 1932.

¹⁰⁶ M. Korduba: op. cit., S. 50.

українських народних мас під проводом Б. Хмельницького були соціально-економічні умови життя.

М. Грушевський, спираючись на досліді В. Липинського, підкреслює, що також українська нижча шляхта прилучилася до козацьких повстань, тому що поляки — власники великих земельних посіlostей — гнобили й експлуатували її. Пригадає це нам участь південнонімецьких лицарів під проводом Геца фон Берліхінген у великій селянській війні („Bauernkrieg“) в Німеччині у 1525 році. Українська шляхта також була мозком повстання, займаючи часто керівні становища. Відігравав тут важливу роль і національний чинник, хоч у джерелах про це й не говориться виразно. Цікаво, що релігійний мотив, на який повстанці постійно покликувалися, відігравав роль як „casus belli“, бо церковна унія була оцінювана як розкол релігійної єдності православної української нації, як відхід від традиційної віри батьків і наближення до польської національної Церкви. «Напади православних повстанців були спрямовані не так дуже проти римокатоликів, як радше, і то куди нагальніше, проти уніятів, яких уважали за відступників і якими погорджували».¹⁰⁷

В половині 17 сторіччя почування, емоції і афекти виникали з великою динамічною наснагою на тлі релігійного життя. Вони були русійною силою революційних рухів. Врешті й особисті мотиви, які були зумовлені походженням, освітою і життєвими переживаннями провідників, відігравали важливу роль, якщо йдеться про генезу повстання і його перебіг. Ті чинники розглянемо з становища соціопсихічного динамізму, характеризуючи життя і діяльність Богдана Хмельницького.

ОСОБИСТІ СТИМУЛИ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ АКТИВНОСТІ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Богдан Хмельницький походив з української нижчої шляхти. Народився в 1595 році. Освіту здобув у єзуїтській колегії в Ярославі в Західній Україні, яка тоді була під польським пануванням. Після закінчення навчання вступив до козацького війська і брав участь у битві під Цецорою проти турків, у відділі свого батька Михайла. У тій битві Богдан попав у турецьку неволю і пробув у неволі в Константинополі 2 роки, вивчаючи турецьку і татарську мови. Після повороту з неволі Хмельницький оженився з Ганною Сомківною. Мали вони трьох синів і дві дочки. Завдяки вихованню в єзуїтській колегії Хмельницький належав до

¹⁰⁷ M. Korduba: op. cit., S. 106.

поміркуваних козаків. Після придушення повстання Павлюка брав участь у капітуляції козаків під Боровицею 1637 року. Після ліквідації повстання Я. Острянина і Дмитра Гуні Хмельницький був делегатом-членом козацької місії до польського короля Володислава, з яким козаки нараджувалися в справі плянованої війни проти Туреччини в 1646 р. Однак польський сойм і головний командант армії Конєцпольський не погодилися на плян, узгоднений королем з козаками, і його не зrealізовано.

В 1647 році сталася в його особистому житті подія, яка так міцно розворушила його життєву енергію, що з цього виникли далекосяжні наслідки не лише для нього як особовости, але також для всього українського козацтва і українського народу. Того роду особисті переживання дуже важливі з точки зору соціопсихічної динаміки. Спонукою до цього був спір між Хмельницьким і чигиринським підстаростою Данилом Чаплінським. Причина спору: Чаплінський викрав жінку Хмельницького і переслідував його та знущався з нього. Хмельницький вніс жалобу на кривдника до польського старости Олександра Конєцпольського. Чаплінський попав у шал, схопив одного з синів Хмельницького і велів його тяжко побити різками. Після цього підстароста забрав собі маєток Хмельницького. Польські можновладці не лише не повернули Богданові маєтку, коли він домагався цього, але ще й засудили його на смерть, не зважаючи на випробувану лояльність його супроти польського короля. Хмельницькому вдалося втекти з польської тюрми на Запоріжжя. До Січі прибув Хмельницький 1647 року. Тут виступив він не лише як месник своєї особистої кривди, але й особливо як месник за нечуване гноблення українського народу, козацтва і селянства.

На цьому місці згадаємо про горезвісної «слави», польського історика Ф. Равіту-Гавронського, твори якого про козаків і Хмельницького навіяні жахливою ненавистю та про тих польських істориків, які намагаються бути об'єктивними, як Людвік Кубала¹⁰⁸ і Міхал Бобжинський. Останній подає у своєму творі опис відносин на українських територіях Польщі перед вибухом повстання: «Руські (українські) колонії приносять панам поміщикам і польській шляхті величезні прибутки; виникає жадоба наживи і багатства, жадоба, яка не знає межі і веде до божевільного завзяття плянтаторів. Наслідком цього є нагальна відмова дати козакам привілеї, які їм були обіцяні недавно. Український хлібороб примушений таким способом тікати що-

¹⁰⁸ Ludwik Kubala: Szkice historyczne, 1880-1881; 1901-1914.

раз далі на схід, у степи, до козаків. Козацтво щораз більше дужчає, міцніє на силах. Бачить це польська шляхта, бачить і задалегідь обраховує прибутки, які вона може мати від нових, степових поселенців, якщо б удалося свавільну масу, юрбу поселенців загнати у ярмо панщини. Натиск шляхти стає щораз сильніший. Це веде до пролиття моря крови».¹⁰⁹

Коли Хмельницький вирішив змагатися за досягнення сатисфакції за кривду, заподіяну йому самому і цілій українській нації, за допомогою зброї і почав організувати підготову повстання, він зустрівся з прихильним відгуком не лише серед козацтва Січі і городового козацтва, але й серед міщанства та всього українського селянства. Нечуваний досі ентузіазм спалахнув по всій Україні. Маса народу була немов загіпнотизована. Тисячі добровольців голосилися в козацьких старшин. Всі верстви населення України леліяли надію на повне визволення з польського ярма.

РЕВОЛЮЦІЯ НАРОДНИХ МАС

Ту хвилю ентузіазму і радісного очікування описують численні історики; серед них передове місце займають такі: Михайло Грушевський, Іван Крип'якевич, Мирон Кордуба, Борис Крупницький. З російських істориків належить тут згадати В. Мякотіна. Останній пише так: «Заклик козацького гетьмана знайшов міцний відгук в масах українського (автор пише: «малоруського») селянства. Повстання поширювалося швидко, охоплюючи навіть ті області, куди ще не дійшли були організовані козацькі відділи. У своєму нестримному розгоні повстання усунуло не лише польський державний устрій, але також бережений польською владою соціальний лад».¹¹⁰

Полковник С. Мужиловський, посол Хмельницького, описує той всенародній зрив так: «Все населення повністю вступило в ряди козацького війська, і побивало обабіч Дніпра поміщиків, поляків і попів, нищило костели, здобувало міста, в яких поляки замкнулися. Польські поміщики бачили тепер ясно, що вони мали діло з повстанням цілого народу.»

Однак Хмельницький не задовільнився тим, що пірвав за собою весь нарід. Він уклав союз з татарами, які зобов'язалися допомагати гетьманові в війні з Польщею. Новий провідник, який досі ще не мав змоги випробувати вірності і прив'язання

¹⁰⁹ Michał Bobrzynski: Dzieje Polski w zarysie. Warszawa, 1879. S. 360-366.

¹¹⁰ В. Мякотин: Очерки социальной истории Украины в 17-18 в., том I, 1 част., стор. 10. Прага, 1924.

народних мас, відважився укласти союз з татарським народом, який був спричинником довголітніх спустошень і нещасть, знищення людського життя і майна і через те був зненавиджений. Проте, престиж і сугестивний вплив тієї незвичайної особистості були такі великі, що народні маси схвалили всі політичні і мілітарні ходи гетьмана. Весною 1648 року підготовка до воєнної кампанії була закінчена під кожним оглядом: психологічна настанова мас і їх бойова готовість, господарсько-технічні заходи і все інше, що було необхідне для ведення війни. Таким способом Хмельницький міг уже розпочати війну проти Польщі.

15 травня 1648 року прийшло до першої битви під Жовтими Водами. Польська армія під командуванням Стефана Потоцького була повністю розбита. Одинадцять днів пізніше польська армія потерпіла другу поразку, цим разом під Корсунем. Польські урядові і військові кола та шляхта були поражені тими двома перемогами козацького війська. Вони не могли збагнути, яка велика була динаміка зусиль нового гетьмана і надхненої нею козацької і народної маси. Такі і подібні випадки залежності маси від сильної індивідуальності провідника вияснив Габріель Тард в такий спосіб: «Вся снага віри і бажань зосереджується на одному полюсі. Це, власне, є діяння послуху і наслідування шляхом фасцинації, рід несвідомої поляризації любови і віри».¹¹¹ Українські народні маси мусіли вірити гетьманові і водночас любити Хмельницького як мужа, який після років упокорення, занепаду, що їх вони зазнавали зокрема дошкульно після смерти Сагайдачного, закликав нарід до нових чинів і обіцявав допровадити його до небувалих осягів, добробуту, ставлячи йому перед очі реалізацію ідеалу свободи.

Ці почування любови і повного довір'я знайшли свій вислів у думі про Богдана Хмельницького.¹¹²

Надхнені любов'ю до свого гетьмана і вірою в нього, українські козаки разом з селянством підняли небезпечне для Польщі повстання не тільки в київській області, але також у всіх інших областях України, навіть на Поділлі і Волині, де польський режим віддавна зумів закріпитися.

Становище Польщі було небезпечніше ще й тим, що саме тоді помер польський король Володислав IV. Хмельницький мав у той час добру нагоду за допомогою свого тогочасного кримсько-татарського союзника після блискучих перемог над польською армією під Жовтими Водами і Корсунем в травні 1648 року за-

¹¹¹ G. Tarde: op. cit.

¹¹² М. Максимович: Українські народні пісні, стор. 36-40. 1834. — Антонович-Драгоманов: Історичні пісні українського народу. Київ, 1874.

вдати польській державі вирішальний удар. Одначе, всупереч усім очікуванням і радам, гетьман не зробив цього. Приблизно три місяці він провів з армією в околицях Білої Церкви, і не продовжував воєнної кампанії, щоб остаточним ударом розбити польську армію до решти. Він у той момент міг ударити на серце Польщі, Варшаву, з блискучим успіхом, але не виконав цього пляну. Що було причиною того занедбання, яке виявилось згодом вельми шкідливим для української справи? Чому гетьман перервав воєнні операції на три місяці? Чи зробив він це з браку довір'я до своїх спроможностей, з браку відваги і рішучості? Чи не було в нього очайдушності і готовости кинути на терезки ваги судьби все?

Численні історики, м. ін. М. Грушевський, є тої думки, що Хмельницький у той час не виявив себе здатним виконати велике історичне завдання, перед яке поставила його судьба, і що він тільки пізніше, під впливом української світської і духовної інтелігенції в Києві виріс на державного мужа.

Миرون Кордуба оспорує цей погляд і висловлює думку, що Хмельницький вже на початку повстання виявив себе повноцінним стратегом. На думку Кордуби перерив у воєнних операціях на повні три місяці був необхідний. Причину цього добачає він у факті, що негайно після перемоги під Корсунем татари подалися назад у Крим, а козацький табір під ту пору вимагав реорганізації і вишколу.

На мою думку, погляд М. Грушевського та інших критиків Хмельницького більш обґрунтований. Хмельницький повинен був у пригожий момент, власне після перших перемог покористуватися готовістю соціопсихічної настанови українських козацьких і народних мас. Другий такий пригожий момент не наступив пізніше. Факт, що Хмельницький прогавив той для його справи вельми корисний момент саме через своє зволікання, яке тривало чверть року, свідчить про нерішучість гетьмана. Причина тієї нерішучості лежить, на мою думку, в почуваннях пошани, яку Хмельницький мав до особи польського короля. Надто глибоко запали в його душу виховні впливи ранньої молодости, коли він був учнем єзуїтської колегії. Під діянням тих виховних впливів у Хмельницького назавжди залишилася пошана до особи польського монарха: почування престижу. Через те він не намагався знищити польську монархію чи монарха, а тільки прагнув до визволення українських козаків і народних мас від нищівної влади польської шляхти.

Про таку настанову гетьмана якоюсь мірою свідчить також чолобитня, яку Хмельницький склав новообраному польському королеві Янові Казімірові. До монарха гетьман завжди відчував

пошану. Його змагання йшли в тому напрямі, щоб покарати польську шляхту за кривди і знуцання, заподіяні народів на протяг довгих років і йому самому в останніх роках. Престиж, яким втішався король в очах гетьмана, не дозволяв гетьманові-переможцеві завдати польській монархії нищівний удар.

НА ШЛЯХАХ ДО ДЕРЖАВНОЇ САМОСТІЙНОСТІ

До новообраного короля Яна Казіміра Хмельницький мав довір'я. Він вірив запевненням короля, що вимоги козаків щодо польностей та інших привілеїв будуть задоволені. Довір'я це спонукало його залишити облогу Львова і Замостя і повернутися в Київ. Його в'їзд до Києва це був величезний тріумф. Гетьмана вітали всі як великого героя, немов «другого Месію». У святкуванні і звеличуванні перемог гетьмана виявились глибокі почування народних мас до вождя. У непевності тогочасного життя маси очікували запевнення безпеки і добробуту від витязя. Таку соціопсихічну настанову з'ясовує психолог Мек Дугелл ось якими словами: «Таке побудження є яскравим вислідом творення маси і одною з головних спонук її сили тяжіння. Члени тієї маси немов почувають себе охопленими великою хвилею захоплення, вони затрачують свідомість своєї індивідуальності»¹¹³ Таким способом утворення української маси, яка сліпо йшла за своїм провідником, було вже доконаним фактом.

Який же був дальший розвиток тієї народної маси та її хвилювання й вагання в відношенні до провідника?

Після оп'яніння перемогою, ентузіастичного прийняття й урочистостей у Києві 5 січня 1649 року прийшли дні тверезої дійсності. Популярність повстання дала всім керівним чинникам багато до думання. У всіх маніфестаціях виявлялись незаспокоєні потреби і вимоги народних мас, які часто були відсувані в тінь інтересами козацької старшини й заможнішої частини городового козацтва.

Київські наради, що відбувалися при участі православного духовенства, козацької старшини і представників міщанства, мали великий вплив на формування політичного світогляду гетьмана. У його дотеперішньому змаганні спостерігались головні зусилля відзискати привілеї і права козацької верстви. Намагання досягнути ту ціль було вихідною точкою повстання. Але тепер під час нарад з представниками міщанства й духовенства поширився політичний виднокруг гетьмана. Він бачив, що, спираючись на ентузіазм народних мас, провідник-переможець може

прагнути до вищої мети. Тією метою став для нього плян створення самостійної Української Держави. Гетьман уже почував себе сувереном самостійної України. Як такий, він нав'язав у Києві дипломатичні зносини з Туреччиною, з Москвою, з Молдавією і Волощиною. Він також вів переговори з Ракочієм, князем Семигороду. Переговори з польською королівською комісією були перервані, тому що польська шляхта не хотіла погодитися на пільги козакам і українським хліборобам; також і в гетьмана емоційні переживання, ненависть і взагалі ресантимент перемагали раціональні аргументи. У цій ситуації ми знову бачимо, що в політичному житті України в тих часах ірраціонально-динамічне часто-густо брало верх над діями, керованими розумом. Стратегічно-політичне становище українського козацтва було після трьох великих перемог під Жовтими Водами, Корсунем і Пилявцями незвичайно корисне. З цієї причини польська комісія під час переговорів була готова до далеко йдучих поступок і компромісів. Обов'язком Хмельницького як державного мужа, який глядить у майбутність, було прислухатися до голосу розсудку історичного моменту і згідно з тим діяти, оподаль від приманливих підшептів гордовитости, афектів ненависти і жадоби пімсти за кривду, що її зазнав цілий нарід і він сам. Замість прийняти корисні для України умови миру і опісля користуватися мирним періодом, щоб розбудувати українську державу на зразок західньо-європейських держав, гетьман кинув в обличчя членів польської комісії грізний виклик, слова чванливости і погроз: «Я доказав уже, про що не мислив зразу, тепер покажу, що намислив», — казав Хмельницький. «Визволю з лядської неволі руський (український) нарід увесь! Попереду воював я за свою шкоду і кривду, тепер воюватиму за нашу православну віру. Поможі мені в тім увесь нарід, по сам Люблин, під Краків, і я народу не відступлю, бо то права рука наша. А щоб ви, підбивши селян, не вдарили на козаків, матиму їх двіста, триста тисяч. . . За границю війною не піду, на Турчина й Татарина шаблі не підійму! Досить маю тепер на Україні, на Поділлію й Волині. А ставши над Вислою, скажу дальшим ляхам: «Сидіть і мовчіть, ляхи!» і дуків і князів туди загоно! А як будуть за Вислою брикати, знайду я їх там певно! Не стане мені на Україні нога ніодного князя або шляхетки; а схоче котрий з нами хліб їсти — нехай війську Запорозькому буде послухний. Малий я і незначний чоловік, але з волі Божої став самовладцем і самодержцем руським (українським)»¹¹⁴

¹¹⁴ М. Грушевський: Ілюстрована історія України, «Дніпросоюз». Київ-Відень, 1921.

¹¹³ W. Mc Dougall: The Group Mind. 1908.

Вище наведені слова свідчать про хвиливу динаміку афекту, не про дипломатичну вмілість. Це немов «гібрис» з грецької трагедії, сильний вислів гордині, що з раціональною дипломатією не має нічого спільного. Така гордовитість і разюча чванькуватість, кинена в вічі ворожому партнерові як глумливий виклик, зміцнили впертість польської шляхти і військового командування і спонукали їх напружити всі сили, щоб знівечити пляни гетьмана.

Команду польської армії обняв під ту пору польський магнат, Ярема Вишневецький, ненависть якого до українців була загально відома. Причина тієї ненависти лежала також у самолюбстві, шкурних інтересах Я. Вишневецького, який був власником величезних лятифундій в Україні і пригноблював десятки тисяч українських селян ярмом кріпацтва. Хмельницький облягав в липні 1649 року армію того вельможі. Коли ж наспіла до нього вістка, що наближається друга польська армія під командуванням польського короля, Хмельницький разом із своїм союзником, татарським ханом, повели свої армії в напрямі Зборова. Битву з польським королем обидва союзники, щоправда, виграли, але Хмельницький не використав тієї перемоги, бо поляки знівечили плоди його перемоги зручною дипломатичною грою. Польський канцлер Ю. Осолінський позискав татарського хана для справи Польщі. Під напором тієї польсько-татарської гри Хмельницький був примушений обнизити свої вимоги. Хан гарантував мир.

ЗБОРІВСЬКИЙ ДОГОВІР І ЙОГО НАСЛІДКИ

З нагоди підписання мирового договору Хмельницький разом із своїм сином пішли до шатра короля Яна Казимира; там Хмельницький склав чолобитню королеві і просив його прощення. Як можемо вияснити таку поведінку недавнього переможця-гетьмана з погляду соціопсихології?

Найбільш переконливу інтепретацію такої поведінки можемо найти в почуванні престижу, описаного не лише Габрієлем Тардом, але також англійським соціологом Ллойдом Генри Алпортом.¹¹⁵ Так, як поява Хмельницького зробила величезне враження на козаків і народні маси, так також особистість польського короля впливала на поведінку гетьмана завдяки вихованню, освіті, товариським зв'язкам і традиції, а з цілісного погляду відігравали в нього значну ролю психічна структура, яку підкреслює французький психолог (Тард), та фізична структура, на яку кладе більший натиск англійський психолог (Алпорт).

¹¹⁵ Lloyd Henry Allport: Social Psychology, 1924. — Paul Reikwald: Vom Geist der Massen, S. 408 ff. Zürich, 1946.

Щодо психологічної інтерпретації, трудно погодити тріюмфальний в'їзд Хмельницького до Києва з чолобиттям гетьмана польському королеві.

Щодо постанов Зборівського договору з 1649 року насамперед пригадаємо його пункти:¹¹⁶

I. Границю між Україною і Польщею визначено Зборівським договором так:

— волинську границю на північному заході творила ріка Горинь, — міста Острог, Заставль, Гуца;

— на заході подільську границю Вінниця, Бар, Сінків;

— на південному заході молдавську границю — Студениця, Могилів, Ямпіль, Кашків над Бугом;

— на сході границя не була так докладно зазначена. Було лише сказано, що українська територія простягається аж до границі московської держави, до Чернігова, Ромна, на північному сході по Стародуб, на півдні аж до татарських займищ, які тоді обіймали степову полосу над Чорним морем положену на південь від лінії Брацлав-Умань в південносхідньому напрямі до Дніпра.

Ця територія була поділена на такі адміністративні одиниці, в яких були розміщені українські полки з своїми командами, що мали також адміністративні повноваження: 1. Військовий орден Запорізька Січ з власною територією обабіч долишнього Дніпра, 2. Чигирин (гетьманська резиденція і осідок гетьманського штабу), 3. Черкаси, 4. Канів, 5. Корсунь, 6. Біла Церква, 7. Умань, 8. Брацлав, 9. Вінниця, 10. Київ, 11. Переяслав, 12. Кропив'яни, 13. Полтава, 14. Прилуки, 15. Миргород, 16. Ніжин, 17. Чернігів, 18. Стародуб.

II. Контигент реєстрових козаків установлено на 40 000 чоловік. У зв'язку з таким обмеженням козацького контингенту мусіла селянська маса, не охоплена тим контингентом, маса, яка від вибуху повстання несла на своїх плечах тягар війни в чинній службі, повернутися в кріпацтво і підданство землевласникам.

III. Церковну Унію з Римом в Україні знесено. Православне духовенство мало користуватися на просторах цілої польської держави такими ж правами, як римо-католицьке духовенство. Київський митрополит і два інші єпископи православної Церкви мали одержати місця і право голосу в польському сенаті.

IV. Польські магнати, які мали посілости в Україні, одержали право повернутися в Україну.

¹¹⁶ Н. Василенко: Територія України 17 віку. Ювілейний Збірник на пошану акад. Дмитра Вагалия, стор. 112-132. Київ, 1927.

V. Призано загальну амнестію всім особам, які брали участь у повстанні.

Коли порівняємо здобутки українців у Зборівському договорі з їхніми первісними цілями і вимогами, побачимо, що Хмельницький мав дійсно слушні мотиви не подавати до відома народу деяких постанов договору, але затримати їх у тайні, як довго це було можливе. Найбільшими ударами для нього були: обмеження кількості реєстрових козаків, постанова про примусове повернення козаків, що опинились поза реєстром, у ярмо кріпацтва та панщини і про право зненавиджених народом польських земельників вернутися на Україну і далі експлуатувати працюючі маси. Гетьман бачив, що супроти дуже бурхливого настрою народних мас проти гнітухих постанов про повернення селян у стан закріпощення, договір не може бути зреалізований. З цього приводу могло легко дійти до повстання народу проти гетьмана. Але ж магнати не бажали чекати. Вони вже поверталися і намагалися терором, суворими присудами й езекуціями вимогти послух селян. Сам Хмельницький задумував постанови договору, хоч які тверді і несправедливі для селянської маси вони й були, провести в життя в льояльний спосіб і був примушений, виходячи зі становища державної рації, уживати часто енергійних заходів супроти непослушних. Як санкції, були застосовані подекуди навіть смертні присуди.¹¹⁷ Ті суворі заходи не допомогли багато. Почуття народної маси виявляли тенденцію до тривалости. Ця тенденція характеристична для поведінки юрби в повстанській народній армії, яка не знала міри в своїх афектах ненависти.

«Якщо б Хмельницький навіть хотів укласти мир, він не міг би цього зробити», — сказав один з його співпрацівників при зізнаннях перед польськими магнатами в 1649 році, «юрба стала такою жорстокою і непогамованою, що вона схильна або до цілковитого викоренення шляхти, або до власного самовинищення».¹¹⁸ При такому настроєві народних мас не треба дивуватися, що вищий козацький старшина, полковник Данило Нечай, самовільно став на чолі невдоволених селян і вперто боровся з поляками в подільсько-волинській пограничній смузі всупереч забороні гетьмана. Весною 1650 року гнів невдоволених козаків дійшов до такої напруги, що запорізькі козаки відважилися підняти повстання проти гетьмана в Січі і вибрати бунтівника Худолія гетьманом

¹¹⁷ В. Мякотин: Очерки социальной истории Украины, I част., стр. 16-17. Прага, 1924.

¹¹⁸ «Памятники Временной Комиссии», I. відд. III, стор. 384; — Мякотин: цит. твір, I., стор. 12.

проти Хмельницького. Хмельницький придушив той бунт і покарав смертю Худолія. Що до таких випадків узагалі дійшло, є трагічним явищем і для самого Хмельницького і для всього козацтва. Ми не повинні пропустити з поля нашого зору факту, що прагнення до особистої свободи було — згідно з соціопсихічною динамічною теорією — поштовхом до виникнення козацтва як такого та зокрема одним з найважливіших чинників виникнення повстання Хмельницького і Хмельниччини.

Не меншу турботу, як Хмельницькому, спричинили деякі постанови Зборівського договору також польському урядові. Польський уряд болюче відчував той факт, що він зобов'язався знести церковну Унію з Римом. Це зобов'язання зустрілося з сильним протестом з боку католицьких кіл у Польщі, як і з боку Ватикану. Папа Інокентій X звернувся в 1649 р. (15 жовтня) до польського короля і польських сенаторів з „Breve“, в якому він гратує королеві і польському сенатові з приводу укладеного з козаками і татарами миру і водночас перестерігає, щоб вони не затвердили концесій козакам у справах віри. Папа уважає ті концесії, зроблені козакам щодо православної віри, шкідливими не лише для польської держави, але також для цілої католицької Церкви. Глибоко вражений і занепокоєний, папа закликає поляків противитися ратифікації укладених козаками постанов трактату, що торкаються зрівняння православної Церкви з католицькою. Інтересною є сила афекту гніву і завзяття, який знаходить свій вислів у тому листі папи: «Хай розгориться огонь, та знищить і спалить солому і бур'ян безбожників».¹¹⁹

Як бачимо, Ватикан у той час не зумів протиставитися шовінізмові і релігійній та національній нетерпимості польської шляхти та єзуїтів, і в вищенаведеному „Breve“ дав вислів ненависти до православних і козаків. Тому не диво, що польський сенат відкинув і не ратифікував постанов Зборівського договору про допущення київського православного митрополита і двох єпископів до сенату.

Для обох партнерів договору, і українців і поляків, була також вельми упокорююча та обставина, що татарський хан відігравав ролю мирового судді чи посередника при переговорах і що добився від них згоди на те, щоб татарська армія при відвороті з України забрала з собою у Крим десятки тисяч бранців-невільників у ясир. Такі факти не могли спричинитися до підвищення популярности гетьмана. Навпаки, у численних козацьких піснях і думках про Хмельницького знаходимо гострі слова осуду

¹¹⁹ A. Theiner: „Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia“, tomus III, pag. 460-461, No. 435. Roma, 1863.

і догани, спрямовані проти нього. Причиною цього є, що гетьман колишній кумир юрби, народних мас і козаків, не зумів здобути на енергійний спротив нелюдським татарським вимогам і укладав щораз нові союзи з татарами, хоч вони виявили себе підступними, віроломними, перфідними і жорстокими супроти українського населення, а головню, що він допустив до повернення великої частини нерестрового козацтва в кріпацтво.

За час майже дворічного замирення з Польщею гетьман поведився так, наче б він дійсно намагався провести в життя постанови Зборівської угоди, хоч на ділі він використав той час, щоб установити дипломатичні відносини з сусідніми державами. Його намагання йшли в тому напрямі, щоб спровокувати війну між Туреччиною і Польщею та між Польщею і Семигородом.

ПІДГОТОВА ДО ДАЛЬШОЇ ВІЙНИ

1650 року гетьман вислав посольство в Туреччину з заявою, що він бажає прийняти протекторат турецького султана. Султан вислав до Чигирини своє посольство, запевняючи Хмельницького, що він готов прийняти гетьмана як свого васалю, і просив його вислати до Царгороду постійного уповноваженого посла.

Щоб закріпити свої династичні пляни й аспірації, гетьман вирішує зробити свого сина Тимоша володарем у Молдавії і Волощині та збройною інтервенцією примушує молдавського господаря Лупула віддати дочку Розанду за Тимоша.

Деякі з подій 1651 року мали, щоправда, інтимно-приватний характер, але в психічному житті гетьмана вони спричинили стани і диспозиції, які мали вплив на перебіг дальшого його життя. Бож у наслідок трагічного особистого переживання з 1651 р. агресивний гін і енергія гетьмана значно послабили, його сила волі захиталася. Вислів «агресивний гін» я уживаю в тому значенні, як його з'ясував німецький психолог Павль Райвальд: «Утвердити себе в світі можна лише тоді, коли ми його натискові, який налягає на нас звідусіль, протиставимо спротив, намагаючися перемогти його в певній мірі, ба навіть коли ми накладемо на зовнішній світ печать нашого духа. Це намагання нам вроджене, воно в великій мірі ідентичне з прагненням до самозбереження. Це є гін до переможення натиску всього оточення власною діяльністю, діяльністю, яка з уваги на снагу гону викликає розкіш, а якщо її занехаємо, — стан напружености».¹²⁰

¹²⁰ Paul Reifwald: op. cit., S. 259-281.

Особисте переживання, що значно послабило силу стійкості та агресивний гін гетьмана, було таке: В травні 1651 року Хмельницький довідався, що його друга жінка, Олена, мала любовні зносини з завідувачем його господарства. Схвильований і обурений таким негідним вчинком жінки, Хмельницький наказав своєму синові з першого подружжя, Тимошеві, провести негайно суворе слідство, видати присуд і присуд негайно виконати. Обвинувачені призналися обоє до вини, їх засуджено на кару смерти через повішення. На основі джерел, на які покликається Кароль Шайноха (спомини Стан. Радзівіла), обоє підсудні були зв'язані разом голі і повішені.¹²¹ Хмельницький, який з так жорстоко покараною Оленою одружився три роки раніше з любови, був докраю потрясений тим трагічним випадком і страждав під вагою цього всього на протязі всього свого життя.

Англійський історик К. Бікфорд О'Брайен пише:

«Весною 1651 року Вишневецький розпочав інвазію на Україну з заходу, а друга польська армія під командою Яна Радзівілла йшла походом на Київ... В тому часі особиста трагедія знову була важким ударом для Хмельницького. Відкрито романтичну любовну історію між новою жінкою Хмельницького, Оленою, і його завідувачем господарства. Винесено смертний присуд, який негайно виконано. Гетьман жалувал цю і те каяття мало дуже некорисний вплив на здатність гетьмана керувати воєнними операціями».¹²²

У душевному пригнобленні Хмельницький провадив в червні 1651 року свою армію в північно-західному напрямі проти польського війська, яке зайняло становища над рікою Стиром під Берестечком. Тут прийшло до битви 28—30 червня 1651 року. Армії козаків і татар потерпіли поразку, хоч і козаки і татари боролись дуже хоробро. М. Грушевський намагається звалити вину за ту поразку на зраду татар. Проти цього становища нашого історика виступає з великою дозою правильности, на мою думку, Мирон Кордуба, який покликається на листи поляка Анджея Мясковського та інші щоденники і звідомлення, що виставляють цілком корисне свідоцтво хоробрості і козаків і татар, але не добачає належної акції козацької піхоти через перегруповання. Причину поразки козацько-татарської армії Кордуба добачає в таких чинниках:

¹²¹ Karol Szajnocha: Szkice historyczne, t. III; St. Radziwiłł: „Pamiętniki“, II, S. 437 („Memoriale rerum gestarum“). Warszawa, 1881.

¹²² C. Bickford O'Brien: Muscovy and the Ukraine. „Publications in History“, vol. 74, University of California, Berkeley and Los Angeles, 1963.

— у великій кількості (приблизно 20 000) прийнятих до польської армії німецьких піхотинців, які брали участь у 30-літній війні (закінченій у 1648 році);

— третього дня поляки застосували в битві новий, випробуваний німцями бойовий улад на зразок шахівниці;

— перегрупування піхоти козаків наступило запізно;

— вищість польської артилерії.

Після поразки під Берестечком Хмельницький намагався переорганізувати свою армію в Білій Церкві, наказавши перевести нову мобілізацію. Але це багато не допомогло. Литовська армія під командуванням Радзівілла зайняла Київ (4 серпня), коли велика кількість міщан і козацькі відділи під проводом Ждановича залишили столицю.

Радзівілл, не маючи змоги утримати лінію Дніпра, відійшов зі своїм військом у напрямі Василькова. Після несподіваного випадку на початку мирових переговорів (нападу козацької черні на польських делегатів)¹²³ і після більших і менших збройних сутичок у вересні 1651 р., прийшло 28 вересня 1651 року до мирового договору в Білій Церкві.

МИРОВИЙ ДОГОВІР У БІЛІЙ ЦЕРКВІ

Постанови білоцерківського мирового договору були для України куди менше корисні, ніж зборівського договору. Кількість реєстрових козаків зредуковано до 20 000. Українському козацтву признано лише київське воєвідство, як територію, де вони могли організувати своє життя свobodно, згідно з власною волею. У всіх інших воєвідствах України володарями були команданти польських військових частин. Негайно після підписання мирового договору вони організували карні експедиції в інтересі великих землевласників, які, забезпечившись листами від Хмельницького, намагались примусити селян до послуху. Однак жорстокі репресії, застосовані майже всюди, спричинили неспокої і бунти проти Хмельницького серед козацької і народньої маси. Гетьман був примушений, як йому здавалося, уживати суворих заходів аж до кари смерті включно, щоб приборкати селян-бунтарів і їх провідників.¹²⁴ Неспокій в козацькому війську довели навіть до

¹²³ У тому нападі нездисциплінованої козацької черні показується в найвищій мірі небезпечна динаміка ресантименту черні, яка замість того, щоб слухати провідну особистість, дозволяла звести себе на манівці демагогам.

¹²⁴ Мякотин: цит. твір: 1-ша част., стор. 16.

проголошення юрбою вибору протигетьманів, напр. Бучая, Удовиченка і Півторакожуха.

Характеристичні для відношення народної маси до Хмельницького є нові народні думи, в яких виявляється почування ненависти юрби до гетьмана. У тих думках і піснях зустрічаємо прокляття, зневаги й образливі вислови, спрямовані на Хмельницького, якого там окреслюється як раба польських магнатів. В соціопсихологічному сенсі був це вислів розчарування. Очевидно, Хмельницький забагато обіцяв народним масам, які він закликав йти разом з козаками війною на шляхту, щоб визволитися від її жорстокого панування, і на уніятів, і на всіх поляків, єзуїтів та жидів.

Але ж невдачі і поразка в останній фазі протипольської кампанії (Берестечко) примусили його йти на руку землевласникам і наказати всім селянам-учасникам війни проти Польщі, не охопленим реєстрацією, повернутися в підданство і панщину. У численних розпорядженнях, які він видав своїм старшинам, гетьман виразно підкреслював, що тільки справжні козаки, охоплені реєстром, можуть затримати свої права і привілеї, натомість селяни мали бути послухні панам-землевласникам. Таким способом Хмельницький був тепер примушений залишити думку про всенародну державу і організувати станову державу, в якій керівна ролля припала козацькій верстві. Він підтримував економічний розвиток української і виїнятково також польської малої шляхти, та городового козацтва, роздаровував цілі села вищим старшинам і їхнім родинам та православним монастирям, так що між ними упривілейованими верствами і станами, з одного боку, і вищниками — простолюддям, безземельними й малоземельними селянами, з другого, творилась велика пропасть.¹²⁵

Польські війська не таїли ненависти до українського населення. Їхні зловживання і знущання були дуже великі. Палили цілі села, навіть козацькі оселі. Тисячі українських селян переселялися в Московщину. Щоб покласти край такому жалогідному становищу, встановлено заходами Хмельницького і польського уряду спільну польсько-козацьку комісію, яка почала свою діяльність в квітні 1652 року в Корсуні. Висліди праці тієї комісії показали, що в поведінці козацьких провідників і маси вирішальними були почування. Ця емоційна динаміка виявилася в тому, що Хмельницький велів зрубати голови деяким заслуженим і популярним козацьким провідникам, напр. Мозирові, Гладкому

¹²⁵ Мякотин: Очерки социальной истории Украины, том I, стор. 53-66. Прага, 1924; А. М. Лазаревский: Описание старой Малороссии, том I. Киев, 1888.

та іншим. На думку М. Грушевського мотивом таких жорстоких заходів було те, що ті здібні, популярні особистості могли бути небезпечними для Хмельницького в недалекій війні, що вже наближалася. Була це війна династичного характеру в Волощині і Молдавії, де Хмельницький намагався закріпити престол для свого сина.

Війна ця закінчилася повною невдачею і в своїх наслідках загрозю для політики Хмельницького. Після цієї війни польські війська продовжували нищити Україну, особливо відділи під командуванням Чарнецького і Маховського, а це зустрілося з суворою критикою з боку князя Радзівілла. Ця жорстока поведінка поляків ще більше розпалювала ненависть населення до польської влади. Тому не диво, що зазнавши тої руїни, розгардіяшу і шалу польської солдатески, козацькі і народні маси привітали з надіями задум Хмельницького злучитися з Москвою, щоб таким способом раз на завжди відірватися від зненавидженої Польщі.

РОЗРИВ З ПОЛЬЩЕЮ І ОБ'ЄДНАННЯ З МОСКВОЮ В 1654 РОЦІ

Справа об'єднання з Москвою стала актуальною, коли татарський хан на власну руку уклав 15 грудня 1653 року мир з Польщею.

Пропагандивна і психологічна підготовка до з'єднання проходила майже на протязі цілого століття.

В половині 16-го століття козацький отаман Дмитро Байда-Вишневецький прийняв зверхність і протекторат московського царя у своїй завзятій боротьбі з кримськими татарами. Пізніше, на протязі багатьох десятиріч, православне духовенство в Московщині в Україні проводило пропаганду, щоб Україна з'єдналася з Московщиною і признала зверхність московської православної Церкви. Починаючи з часів Байди, козацькі провідники приймали подарунки від царя, якому в заміну за це допомагали в боротьбі з турками, татарами і поляками. І православні священники очаровані «царською ласкою» дбали за те, щоб особа московського царя була оповита німбом великого захисника православної віри і народу, що визнавав її.

Тепер і Хмельницький пішов тим же шляхом, до Москви, шукаючи союзника для дальшої війни. Хитрість москалів проявилася вже в Переяславі в січні 1654 року, коли козаки під проводом гетьмана Хмельницького зібралися на раду в справі укладення з Москвою угоди.

Рада в Переяславі мала такий перебіг:

Спершу всі зібрані козацькі старшини, на чолі з гетьманом, склали присягу на вірність цареві. Коли ж після того прийшла черга на голову московської делегації, Бутурліна, той відмовився присягати: мовляв, не годиться, щоб його величність московський цар присягав на вірність будь-якому світському зібранню, чи пак світським особам. Він, «його величество», може лише приймати присягу від осіб, які піддаються під його опіку, але ніколи не складати присяги своїм підданам. Прохання козацького штабу з гетьманом на чолі, говорив Бутурлін, цар розуміє так, що він «зволив» ласкаво прихилитися до прохання і прийняти козацьку Україну під свою зверхність і опіку.

Дивно, що вже тоді не прийшло до розриву між козаками і московським царем, коли всі були свідками того нечуваного зламання слова та недотримання основної в дипломатичних відносинах лояльності з боку представників царя. Треба пригадати лише чутливість козаків на всякі прояви порушення їхньої лицарської чести і готовість обороняти її. Факт, що козацька старшина прийняла ту образу без протесту, доводить, що динаміка почуття лицарської чести значно послабла в примусовому політичному положенні. Престиж «білого царя» перемиг. Той престиж був освячений релігійним ритуалом московської православної Церкви, головою якої був цар. Релігійний ритуал, пересичений надмірно помпезними церемоніями, був чужий українському релігійному світовідчуванню, яке йде більш у глибину душевного переживання.

«Наш народ з самих початків був ініціатором і суб'єктом постанов і розвитку української церковної обрядності... Українська обрядність ні візантійська, ні латинська, але словянська... вона відкрита, тобто уникає ексклюзивності візантійських, московських, чи римських зразків; національна, тобто керується вимогами і потребами української християнської громади, а не інтернаціональними штампами».¹²⁶

Дуже добру характеристику релігійності українського народу подав уже Микола Костомаров сто років тому: «Великорус силкується визначити свою набожність тим, що виливає потоки слів над роз'яснюванням назверхніх форм, букви... Українець почне виливати своє релігійно-моральне почуття... скаже

¹²⁶ О. Атанасій Григорій Великий, ЧСВВ: Релігія і церква — основні рушії української історії, збірник: «Релігія в житті українського народу». Записки НТШ, том 181, стор. 29-30. Вид. НТШ, УБНТ, УВАН, УВУ на пошану Кард. Й. Сліпого, Мюнхен-Рим-Париж, 1966, стор. 29-30. (Дуже цінна аналіза української релігійності).

в своїй побожності, який вплив зробило на нього богослуження, врочистість обряду, високе значення свята і т. д.».¹²⁷

Іван Мірчук, подаючи синтетичне визначення української релігійності, пише: «Притаманна глибока релігійність характеризує не тільки народ в цілому, але й найважливіших його представників», а далі: «українець... намагається увійти в глибину, збагнути суть і вагу віри... Універсальність, повага до кожного глибоко відчутого вияву релігійності, увага, скерована на зміст, а не на форму — такі характеристичні риси української ментальності, які мусіли найти відображення у філософічній творчості».¹²⁸

Коли йдеться про релігійність козаків, то їхній політично-мілітарний опір походам турків і татар мав здебільша характер оборони віри, отже тим самим спричинювався до її закріплення в суспільності, до її поглиблення в одиницях. Ціна крові є не тільки свідомством переконань, вона є одночасно зобов'язуючим заповітом. Вона була джерелом українського християнсько-лицарського ідеалізму, який колись казав козакам гуртом вписуватися до Київського Братства.¹²⁹

Можна навести ще й погляди Гр. Сковороди, П. Юркевича, Ю. Шереха, Д. Чижевського, Ол. Кульчицького, Я. Яреми, М. Шлемкевича і В. Янова, який піддає докладній аналізі погляди всіх вищеназваних, а також папи Пія XII.¹³⁰

Щодо поглядів В. Янева про глибокохристиянський характер української духовності, то в зв'язку з нашою темою цитуємо такий уступ: «Тільки у двох рисах зустрічаються деякі відхилення: українська невідпорядкованість, яка стоїть на межі анархізму, не є згідна з правдивою християнською покірною. Проте мені здається, що наш дух бунту — це скорше вплив нашої історичної долі, як первісна риса національного характеру. Творчий опір проти чужого насилля разом із рівночасним обмеженням — в умовах невеликого життя — можливостей самовияву призвели у нас взагалі до певної негативної постанови щодо всякої влади, до браку послуху, до негативізму... Джерел помсти можна також дошукатися у тій сумі терпіння, що їх принесла столітня неволя, зовнішнє зло викликало пристрасну й неопановану реак-

¹²⁷ М. Костомаров: Дві руські народності, стор. 88-91. «Загальна Бібліотека», ч. 183-184, Ляйпціг.

¹²⁸ Іван Мірчук: Світогляд українського народу. Відбитка з Наукового Збірника ч. III. УВУ в Празі, стор. 18. Прага, 1942.

¹²⁹ О. Кульчицький: Риси характерології українського народу. ЕУ I, стор. 713.

¹³⁰ В. Янів: Соціальна проблематика в творчості папи Пія XII. Збірник УВУ «Папа Пій XII», стор. 96-133. Мюнхен, 1956.

цію навіть смиренних людей. Але й навпаки, в українців — згідно з нашою чуттєвою і контрастивно забарвленою вдачею — поруч із помстою і навіть ідеалом помсти — іде зразу ж така ідея християнського всепрощення».¹³¹

На козацькій раді в Переяславі динаміка емоційного діяння козацтва ослабла під впливом невідрізнювання характеру української релігійності від парадно-поверховного візантинізму московського православ'я. Була це немов психоза пропаганди московського і обмосковленого духовенства. Слова: «православний цар» діяла на почуття козаків немов якась таємна, магічна сила, якій вони не могли опертися. Як козаки на переяславській раді, так відчував загал православного населення України на протязі існування козащини. Це мало нищівний вплив на реалізацію прагнень до української державності і справжнього, творчого миру в країні. Хибно відчуті аргументи псевдорелігійної ексклюзивності московського православ'я веліли козацькій і народній масі шукати союзника в особі «православного» царя. Козаки під проводом Хмельницького дивилися на переяславський договір як на добровільну злуку з московською державою. Навпаки цар і його представник Бутурлін. Відмовлячись від присяги, вони мали задні думки не дотримати постанов договору про самостійність України. Вони вже тоді вважали договір за основну фазу підкорення України.

Українські військові кола і політичні керманічі негайно після укладення договору, могли побачити, яку велику помилку зробили вони. На цьому місці треба підкреслити в зв'язку з присягою козаків, що митрополит Сильвестер Косів відмовився присягати і твердо заявив: «Мені не відоме листування між гетьманом та государем».¹³² Це було до деякої міри немов врятування честі української Церкви.

Постанови переяславського договору доповнено опісля «пунктами Богдана Хмельницького» в Корсуні, Чигирині і в Москві.

Наведемо кілька поглядів істориків, що оцінюють критично й об'єктивно підступну роллю Москви в устійненні «артикулів» угоди. Так, напр., польський історик, проф. В. Вельгорський пише:

¹³¹ В. Янів: Українська духовність у поетичній візії Шевченка. Збірник на пошану З. Кузелі, Зап. НТШ, т. 169. — В. Янів: «Релігійність українця з етнопсихологічного погляду». Збірник НТШ, том 169, стор. 200.

¹³² Н. Полонська-Василенко: Українська православна Церква після переяславської угоди у книжці: «Релігія в житті українського народу». Записки НТШ, том 181, стор. 149. Збірник на пошану Кардинала Й. Сліпого. Мюнхен-Рим-Париж, 1966.

«Щойно пізніше укладено в Москві «артикули, що мали однобічний вид царського указу. Вони мрячно висловлювали політичну автономію України; зате привабливо окресляли привілеї козацького стану».¹³³

Професор Наталія Полонська-Василенко у статті: «Українська Православна Церква після переяславської угоди»,¹³⁴ спираючись на твір А. Яковлева,¹³⁵ пише:

«Насправді статті ці були сфальшовані, але не було нікого в оточенні молодого гетьмана (Юрія Хмельницького після смерти гетьмана Богдана), хто міг би зрозуміти це фальшування і заперестувати» (було це в 1657 році). «Навпаки, статті були прийняті й з того часу фігурували завжди, при переході влади до нового гетьмана, як гетьманські статті Богдана Хмельницького».¹³⁴

Найголовніші статті були такі:

- самоуправа міст під управою війтів і бурмістрів;
- гетьман не може мати зносин з Польщею і Туреччиною;
- гетьман може утримувати дипломатичні відносини з іншими державами, але мусить негайно повідомляти царя про те;
- кількість реєстрових козаків устійнено на 60 000, їхня платня мала бути устійнена після докладного обрахування прибутків з України;
- козаки мають в майбутньому користуватися дотеперішніми правами й привілеями, земельними посіlostями і власним судівництвом;
- козаки мають право вибирати гетьмана, однак негайно повинні повідомити царя про доконаний вибір;
- митрополит київський і духовенство православної Церкви затримують свої посіlosti; залишено покищо дотеперішні вольності і судовий імунітет за православним духовенством.

З того виходить, що відношення України до Москви, устійнене переяславським договором з 1654 року, мало характер протекторату царя над Україною.¹³⁶ Великим недоглядом гетьманської дипломатії було те, що в переговорах з Москвою не устійнено докладно привілеїв міст і їхньої підлеглости козацькій владі. Внаслідок цього окремі українські міста прямим шляхом добивалися привілеїв для себе від царя. Це ослаблювало значення козацької влади.

Після укладення переяславського договору козацькі і московські війська виступили разом як союзники в війні з поляками,

¹³³ Pamiętnik kijowski, t. I, str. 54, Nakład Koła Kijowian. Londyn, 1959.

¹³⁴ Н. Полонська-Василенко: Там же, стор. 149-150.

¹³⁵ А. Яковлів: Договір Богдана Хмельницького з Москвою 1654, стор. 113, «Ювілейний Збірник на пошану академ. Д. Вагалія». Київ, 1927.

¹³⁶ А. Яковлів: Там же, стор. 580-615.

яка принесла поразку польського команданта армії Потоцького під Городком 1655 року. Після цього Хмельницький деякий час облягав Львів, який викупився сумою 60 000 злотих.

Поминаємо тут усю дипломатичну акцію Хмельницького з володарями сусідніх держав, довгі і скомпліковані переговори з семигородським князем Ракочієм, з Туреччиною, з кримськими татарами, з польським королем Яном Казіміром, литовським канцлером Радзівіллом, зі шведською королевою Христиною, а вкінці з її наслідником, королем Карлом X Густавом. Ту вельми інтересну дипломатичну діяльність обговорили докладно в своїх творах наші історики, Михайло Грушевський, Мирон Кордуба і Дмитро Дорошенко. У тих скомплікованих переговорах виявляється намагання гетьмана серед тодішніх вельми несприятливих обставин утримати „per fas et nefas“ новозасновану козацьку державу і дати їй солідну підставу. Проте надто часте змінювання партнера, ухиляння від узятих на себе зобов'язань, стосування інтриг і недотримування засад у політиці за західно-європейським зразком — бо тільки така політика могла увінчатися успіхом у тодішніх відносинах — все те привело до невдачі всіх тих політично-дипломатичних зусиль гетьмана.

З усіх згаданих вище політичних комбінацій найінтереснішим є плян союзу між Україною і Швецією, який Хмельницький підготовляв в порозумінні зі шведським королем Карлом X Густавом. Шведський король гарантував Хмельницькому, на випадок перемоги над Польщею, самостійність української козацької держави. Та держава мала покищо складатися з воевідств: Київського, Чернігівського і Брацлавського, з застереженням, що претендент до польського трону Ракочій має дати на це згоду. Коли ж, однак, в січні 1657 року шведський посол Веллінг вів переговори в Чигирині про укладення шведсько-українського союзу, він відмовився прийняти дальші вимоги козаків, м. ін., признати право козаків на Західну Україну („Ukraina Antiqua vel Roholanía“). З тієї причини союзу тоді не укладено. Пізніше шведи вели переговори з Хмельницьким за посередництва Лілієнкрони. Тоді шведський король Карло X Густав був схильний погодитися з тим, що й Західна Україна мала увійти в склад козацької держави, якщо б Ракочій дав свою згоду на те. Однак табір противників — Польща, татарський хан і німецький цісар, що підтримував польську сторону — був великою перешкодою для реалізації шведсько-українсько-семигородського союзу.¹³⁷ В липні 1657 року семигородський князь Ракочій вів війну на По-

¹³⁷ Мирон Кордуба: Австрійське посередництво між Хмельницьким і Польщею, Записки НТШ, том 84, стор. 5-32, 1908.

діллі з поляками й татарами і попав у дуже скрутне становище. Тоді Хмельницький дав наказ своєму молоденькому синові Юрієві, якого вибрав своїм наслідником, рушити в похід на чолі козацького війська на допомогу Ракочієві. Але тоді дійшло до конфлікту між двома супротивними силами: між самовільною політикою гетьмана і настроями широких народних мас, які, втомлені війною, не сприяли скомлікованій дипломатичній грі гетьмана.

Ні козацька чернь, ні народні маси не хотіли боротися за авантурничі пляни семигородського князя — претендента до польського престолу. Динаміка козацького завзяття, яка досягнула такі знамениті успіхи на початку повстання в 1648 р., хилилася тепер, дев'ять років пізніше, до занепаду. Козаки були схильні йти тоді за підшептами демагога, московського висланця Івана Желябурського. За його намовою козаки збунтувалися проти гетьмана і його сина Юрія. Через цей бунт Юрій Хмельницький був примушений відступити зі своїм військом з поля битви. Гетьман, почувши в стані важкої недуги про бунт козаків і відворот, попав у такий пристрасний гнів, що помер на удар серця 6 серпня 1657 року.

Шостий розділ

ОЦІНКА ДІЯЛЬНОСТІ ГЕТЬМАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Заки перейти до обговорення особистості і діяльності Хмельницького з погляду соціопсихології, слід зупинитися на осуді деяких істориків рухів Хмельниччини та індивідуальності Хмельницького.

З-поміж польських істориків заслуговує на признання Людвік Кубаля з уваги на об'єктивну оцінку діяльності гетьмана. Цей історик вважає гетьмана дуже здібним організатором і провідником народних мас. У своєму творі про московську війну Кубаля пише так: «Не розумію, щоб сьогодні було в нашому інтересі принижувати й легковажити пам'ять людини, якій ми не могли дати ради тоді, коли ми були могутні... Чужинці порівнювали Хмельницького з Кромвелем — таке порівняння насувалося само собою саме в роках, коли ці обидва мужі притягали на себе мало що чи не виключну увагу Заходу і Сходу Європи... Але Хмельницький мав під багатьома оглядами куди трудніше завдання... він не розпоряджав, як Кромвел, вишколе-

ною інтелігенцією ні засобами сталої і могутньої держави: війну, фінанси, публічне господарство, адміністрацію, взаємини з сусідніми державами — все треба було створити... Була це людина надзвичайного формату під кожним оглядом.¹⁸⁹

Критика Хмельницького М. Грушевським

З українських істориків М. Грушевський не вважає Хмельницького геніяльною індивідуальністю. Він не добачає одностайного пляну ні в його зовнішній, ні у внутрішній політиці. Не бачить слідів одностайної системи в зовнішній політиці. Гетьман занедбав нагоду після своїх блискучих перемог над польською армією обсадити західні області України. Цього занедбання не можна вже було направити пізніше ані в переговорах з Ракочієм, ані зі шведським королем. Також ціла політика гетьмана в Молдавії і Волощині була помилкова, бо спровокувала наддунайський союз (Семигород, Молдавію і Волощину) проти України, Так само політика супроти Швеції і Семигороду була поставлена неправильно; зокрема шведський король Карло X Густав не міг як слід ознайомитися з вимогами козаків, тому що поляки і москалі часто перехоплювали листи гетьмана, та що не були устійнені з Ракочієм спільні цілі війни з Польщею.

Політика Хмельницького супроти Москви, — твердить Грушевський — була індолентна, нестійка і неконсеквентна; гетьман не дотримувався одностайної державної лінії, він обіцював цареві все можливе, не маючи змоги виконати своїх обіцянок; через те країна попадала в великі труднощі. До цього я можу додати, що, так як раніш у відносинах до польського короля, так тепер супроти царя гетьман надто піддавався почуттям престижу, починаючи вже від козацької ради в Переяславі, коли не зареагував на відмову Бутурліна скласти присягу від імени царя. Гетьман, як справжній суверен України, повинен був керуватися почуттям своєї гідності, а не престижем православного «білого» царя. Така настанова гетьмана проявлялась майже до смерті гетьмана.

Відношення Хмельницького до кримських татар також було невластиве з погляду соціопсихології та інтересів народних мас. Як висловлюється Грушевський, гетьман немов «кормив» татарську орду українським людським матеріалом і матеріальними добрими України. Ця надто велика поступливість супроти татарського хана довела до зростання татарської потуги і великого

¹⁸⁹ Ludwik Kubala: *Wojna moskiewska (1654—1655)*, str. 7-8. Warszawa, 1910.

спустошення Правобережної України. Коли гетьман вирішив укласти союз з Москвою, тоді було його обов'язком, згідно з поглядом Грушевського, при допомозі Москви розгромити татарську потугу і таким способом позбутися підступного, зрадливого сусіда.

Не менше суворо розцінює Грушевський і внутрішню політику гетьмана. Селянство в повстанні 1648 року вибороло свободу, але тієї свободи не гарантовано. Селянські маси тремтіли зі страху перед поворотом зненавиджених гнобителів, поміщиків, великих землевласників, але їх поворот став фактом: на основі договорів з Польщею пани поверталися на українські землі і гетьман та його старшини-урядовці були примушені вживати строгих заходів, щоб селяни були в усьому послухні панам. Через те тисячі селян, не зважаючи на їх повну геройської посвяти участь у повстанні проти панів-гнобителів, масами покидали рідні землі і емігрували в північно-східні частини Лівобережної України, чи в Московщину.

Також про добробут міщанства гетьман не дуже дбав, твердить Грушевський. Не дбав він — за Грушевським — і про піднесення шкільництва, освіти, літератури і мистецтва.

З чистого людського і соціального погляду висуває Грушевський проти Хмельницького закид, що він гайнував величезний людський матеріал свого народу, щоби здобути собі панівне становище і закріпити свою «династію», і допровадив до того, що Правобережна Україна в наслідок безперервних воєнних дій почала переминоватися в пустелю, щоб на Лівобережній Україні могла закріпитися влада гетьмана. Що Хмельницький, не зважаючи на всі помилки і недоліки в його політиці, все ж таки зумів стати ще й досі вихвалюваною особистістю, завдячує це щастя тому, що він був здібний довести до розрядження накопичені і незужиті засоби енергії селянських і козацьких мас, що прямували до національної і соціальної революції.¹³⁹

Оцінка Хмельницького М. Кордубою

Протилежну оцінку дає Мирон Кордуба. Він уважає Хмельницького великою індивідуальністю і високо цінить його осяги. На його думку Україна і козаки творили в 1657 році завдяки Хмельницькому потугу, про прихильність і приязнь якої старалися такі держави як: Швеція, Семигород, Польща, Венеція, Во-

¹³⁹ М. Грушевський Історія України-Руси, том 9, 2 частина (1654-1657). Київ, 1931.

лощина, Молдавія і Туреччина. Всі, навіть найздібніші співпрацівники, які на думку Грушевського, могли стати суперниками гетьмана, були глибоко переконані про вищість Хмельницького; не зважаючи на мінливе воєнне щастя, Хмельницький зумів утриматися в своєму трудному становищі впродовж десятки років і мав змогу перед своєю смертю передати гідність гетьмана своєму неповнолітньому синові. Це все доводить, що гетьман втішався великою повагою серед козаків.

Щодо зовнішньої політики Хмельницького, Кордуба признає, що вона не була послідовна, але твердить, що серед тодішніх даних умов та політика не могла бути інакшою: «Постійна, тривала система союзів і альянсів могла бути побудована тільки після довголітнього досвіду. Адже Хмельницький був примушений шукати союзників там, де їх можна було знайти. З уваги на те, що спершу жодна з солідніших сусідніх держав не хотіла вірити в щасливий успіх задумів українського гетьмана і запуститися з ним в авантуру, він мусів вдоволитися союзом з татарами. Що хан опісля не завжди вів себе льояльно супроти гетьмана, вина не була по стороні Хмельницького».¹⁴⁰

Кордуба сумнівається, чи Хмельницькому в часі між 1654 і 1657 рр. дійсно могло пощастити розгромити силу татарського хана в Криму. Надто велика небезпека грозила тоді з боку Польщі і Туреччини.

Що торкається докору за брак у гетьмана хисту і зручності в переговорах із шведським королем і Ракочієм, то Кордуба намагається ослабити цей закид тим, що вказує на відповідне місце в «Історії України-Руси» Грушевського,¹⁴¹ де Грушевський приписує зволікання з укладенням союзу зі Швецією не нездібності гетьмана, а тільки тій обставині, «що Карло X Густав спершу сам змагав до осягнення польської корони, але потім дозволив, щоб Ракочій зв'язав йому руки».¹⁴²

Якщо йдеться про закид Грушевського, що Хмельницький не щадив людського матеріалу й довів до спустошення Брацлавщини та сусідніх областей, Кордуба твердить, що ті області були знищені не козаками, а поляками і татарами.

Закиди щодо внутрішньої політики Кордуба намагається послабити тим, що посилається на деякі розділи в великій Історії України-Руси, де Грушевський сам твердить що економічне ста-

¹⁴⁰ Miron Korduba: Der Ukraine Niedergang und Aufschwung. „Zeitschrift für osteuropäische Geschichte“, Bd. VI, Neue Folge II, S. 378. Königsberg-Berlin, 1932.

¹⁴¹ М. Грушевський: Там же, том 9, част. 2, стор. 1183 і 1429.

¹⁴² М. Korduba: Op. cit., S. 379.

новище міщанства дуже поліпшилося за гетьмана Хмельницького.¹⁴³ З добрим успіхом збиває Кордуба закиди Грушевського про надто малу творчу діяльність гетьмана в ділянці адміністрації, фінансів і судівництва. Він вказує на куди гірший стан у тих ділянках у тогочасній Польщі. В цьому Кордубу підтримує Іван Крип'якевич. Вони твердять, що тільки Богдан Хмельницький, як знаменитий організатор, побудував державний апарат в Україні.

Важкий закид щодо невідрадного становища селянських мас через брак гарантії їхньої свободи часто елементарної природи, Кордуба приймає, уважаючи, що важко в цьому випадку боронити гетьмана.

Оцінка діяльності гетьмана з погляду соціопсихології

Щодо гайнування людського матеріалу слід підкреслити, що обов'язком Хмельницького було не дозволити татарам після битв і воєнних кампаній брати в ясир такі численні тисячі українських людей і продавати їх в Криму як невільників. Провідник мас, який втішається такою великою пошаною і незвичайним авторитетом, як Богдан Хмельницький, має моральний обов'язок захищати всіма можливими засобами ту народну масу, яку судьба віддала під його опіку. Якщо цього не було у випадку Хмельницького, то виною тут є не лише його безмірна амбіція, його прагнення великої слави. Винна в тому також і козацька маса; козаки підтримували розвиток таких рис характеру.

До Хмельницького можна застосувати погляд Роберта Мічельса про провідника мас, надмірне звеличування якого самі маси підтримують: «Безмірне самозвеличування, яке зустрічаємо у провідників модерних мас має своє джерело частинно в тому, що вони вибилися на верхи завдяки своїй праці і своїм заслугам („self-made man“), частинно воно виникає в наслідок ентузіастичного прийняття, яке вони знаходять у масах. Те самозвеличування діє, посідаючи сугестивну силу на маси, і творить таким способом через ступенювання подиву, який воно інспірує, новий елемент панування».¹⁴⁴

Динаміка надмірних прагнень піднести власне значення і славу на щораз то вищий п'єдестал постійно дужчає; особистість не може протиставитися тим прагненням, підсилюваним емоцією та

¹⁴³ М. Грушевський: Там же, стор. 1563.

¹⁴⁴ Robert Michels: Zur Soziologie des Parteiwesens, 2. Ausgabe. Meier und Jessen, 1925.

уявою; вона зуживає свою життєву силу на напрям діяльності, які часто є суперечливі, попадає в трагічні, замотані ситуації, потягає за собою цілі суспільні групи, серед яких діє.

Так, на мою думку, можна вияснити суперечливість і розпошеність різнорідних стремлень, які розкриваємо в індивідуальності і діяльності Богдана Хмельницького.

Оцінка особистості і діяльності Хмельницького В. Липинським

Липинський порівнює Богдана Хмельницького з Петром I і Кромвелем, уважаючи, що Хмельницький зробив більше для України, ніж Петро I для Росії.

Хмельницький, сильно розгромивши шляхетську Польщу, побудував нову європейську державу і націю і вночіас укріпив західно-європейську культуру в Україні, якій загрожувала постійна небезпека з боку татар і Москви. Він виконав куди трудніше завдання, ніж англійський диктатор, «лорд-протектор». Хмельницький мусів побудувати цілий державний апарат (армію, фінанси, адміністрацію, економічне життя, міжнародні зносини). В цілій політичній діяльності Б. Хмельницького бачить Липинський здоровий реалізм, особливо після переяславського договору з 1654 року, на основі якого столітня залежність України від Польщі була зірвана й українське козацтво виступило на арену історії як повноцінний партнер.

«Ідея державної незалежності України, зроджена в 1649 р. під час тріумфального в'їзду гетьмана Богдана Хмельницького до Києва, могла аж тепер після восьми років політичних коливань і кровавої збройної боротьби, повністю зреалізуватися».

У своєму творі, в якому знаменито використано багатий джерельний матеріал, Липинський старається довести, що Богдан Хмельницький був найліпшим організатором самостійної української національної держави. «Від часу занепаду княжої держави аж по сьогоднішній день — на протязі шести сторіч — можна було тільки один раз створити спільний національний фронт проти Москви і Польщі, які зазіхали на панування на наших землях».¹⁴⁵

Треба ствердити, що після 1654 року спільний фронт українських бойових сил був можливий лише проти Польщі, а не проти Москви, яка завжди трактувала Україну як васала, узурпуючи собі право затверджувати вибір гетьмана і насаджуючи москов-

¹⁴⁵ В. Липинський: Україна на переломі (1647-1659), історичні студії та монографії, том III, стор. 54, 147-148.

ських воєводів, що нехтували розпорядження гетьманської адміністрації.

Інтересно, що англійський учений В. Е. Д. Аллен не добачає в переяславському договорі створення самостійної України. Він пише: «Устійнений письмово договір, підписаний в березні 1654 року, не створив української держави ані не встановив гетьмана як голову такої держави. Прелімінарна пропозиція Хмельницького не обіймала навіть будь-якого з тих пунктів. Нарис пропозиції договору, привезений у Москву Богдановим і Тетерею, складався з 23 статей (артикулів) і лише в одному артикулі (ч. 15) був натяк („hint“) на «васальні» відносини між Україною і Москвою».¹⁴⁶

У зв'язку з тією заввагою Аллена можна сказати, що чужомовним ученим, які досліджують історію України, ближчий критичизм, напр., М. Грушевського, ніж гльорифікація козацької доби, зокрема періоду Богдана Хмельницького, на яку натрапляємо в творах Липинського. Цей наш історик не лише звеличує постать і заслуги Богдана Хмельницького, але й українську шляхту:

«Тільки один раз, в часі гетьманату Богдана Хмельницького, могла зорганізуватися українська державнотворча верства. Зосередивши в собі народню аристократію, яка вилонилася з народу, козацтва і потомків давньої аристократії, а саме так, з одного боку, православну, як, з другого, у своїй більшості вже й римокатолицьку шляхту, могла вона, завдяки такій тісній сполуці тих двох верств утримати державно-національний фронт, з одного боку, проти Москви, з другого, проти Польщі. Тільки під всевладною пануючою рукою свого геніяльного провідника могла повстати українська нація».¹⁴⁷

«Великий гетьман краще знав душу свого народу, ніж його вороги. Не був це кровожадний тиран типу тих «малих гетьманів», які виступали в так великій кількості під час пізнішої «руїни», тільки був це творчий муж з полетом основника держави... одинокий в нашій історії український гетьман, якого всі любили і всі шанували».¹⁴⁸

Українська шляхта часів Хмельницького була, згідно з висновками В. Липинського, фанатично віддана організації держави та втриманню українського народу. Їхній стан був носієм державно-творчої ідеї. Другим носієм державно-творчої ідеї бу-

¹⁴⁶ W. E. Allen: „The Ukraine“, a History. New York, 1963. Russel and Russel.

¹⁴⁷ В. Липинський: Там же, стор. 247.

¹⁴⁸ В. Липинський: Там же, стор. 54.

ло городове козацтво, в якому шляхта була дуже сильно репрезентована.

Поведінка і дії тієї козацької верстви не відзначалися бурхливою динамікою афектів і пристрастей, як це було в випадку степових козаків, але характеристичними прикметами її були панування розуму, розсудку, міцна сила волі і рішення віддати енергію і працю власній державі, що її оснував великий гетьман. Біля тих двох станів допоміжними силами були найчільніші представники духовенства і міщанства. Все це були чинники, які стояли як позитивні будівлі сили, допомагаючи даному Провідінням провідникові народу в його великому ділі. Підтриманий тими соціальними будівними силами, Хмельницький зумів використати сліпу потенціально енергію народу, яку ані ніхто перед ним, ані після нього не був в силі опанувати для побудови держави.¹⁴⁹

Сьомий розділ

ВІДНОШЕННЯ КОЗАЦТВА ДО СВОЇХ ПРОВІДНИКІВ ТА ДО ПОЛЬЩІ І МОСКВИ ПІСЛЯ СМЕРТИ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

ГЕТЬМАН ІВАН ВИГОВСЬКИЙ І ЙОГО ПОЛІТИКА

Наслідник Б. Хмельницького, Іван Виговський, був спершу регентом неповнолітнього сина Богдана Хмельницького, Юрія Хмельницького, перебравши головне командування козацтвом. Опісля козацька старшина, штаб армії, вибрала Виговського гетьманом, а велика козацька рада затвердила цей вибір. На думку Виговського козацька Україна могла існувати лише в злуці з Польщею і Литвою.

1658 року Виговський уклав Гадяцький договір з Польщею. На його основі автономна Українська Держава під назвою: «Велике Руське Князівство», на чолі з гетьманом як головою держави, мала бути в союзі з польською державою на тих самих правах, що Литовська Держава. Суверенна Українська Держава мала посідати своїх власних міністрів, фінанси, валюту. Сойм, як законодатне тіло, мав бути спільний для Польщі, України і Литви. Православна віра мала бути зрівняна в правах з римо-

¹⁴⁹ В. Липинський. Там же.

католицькою; вище духовенство православної Церкви мало одержати місця в польському сенаті. Натомість греко-католицька, тобто українсько-католицька Церква, мала бути зліквідована; унія мала перестати існувати.

Владислав Вельгорський пише: «Знаменна властивість обговорюваного акту (угоди в Гадячі), на яку звертають увагу польські історики, це не лише пониження релігійної унії, укладеної в Бересті в 1596 р., але й цілковите засудження її прямо на ступеневе невідхильне вимирання в наслідок постанов договору. Божою угодою забороняв на терені цілої Речіпосполитої, не лише на землях Руси, будувати нові уніятські, чи греко-католицькі церкви та каплиці і засновувати та наділяти монастирі. Крім цього він закривав негайно всі існуючі тоді уніятські церкви та установи в Чигирині, Переяславі, Корсуні і Білій Церкві, в Київському воевідстві. Вищенаведені постанови викликали протести Риму, католицького єпископату в краю і протидію католиків у цілій Речіпосполитій. Не зважаючи на те, постанову цю утримано повністю. Це показує, як глибоко була вкорінена ворожість до Унії в козацькому суспільстві, а навіть серед загалу православних України».¹⁵⁰

Призадумаймося над вищенаведеними думками.

Величезна динаміка ненависти і погорди, пристрасний гнів! У кого? У козацьких провідників, з яких численні студіювали в Могиллянській Академії в Києві. Там вони вивчали історію міжрелігійних межусобиць, чварів і воєн, які шаліли в середніх віках і на початку новітніх віків. Освіта та не мала на них впливу, не згасила полум'я пристрастей, які гнали їх до нищення своїх же братів-уніятів, до нищівних актів нетолеранції, нетерпимости. Фантом московського православ'я полонив їхні душі, не зважаючи на сумний кількалітній досвід під пануванням хитрого «білого царя». Це тим більше дивно, що на те викривлене, схиблене спрямування козацької динаміки мали переможний, домінуючий вплив такі особистості, як Іван Виговський і його приятель Юрій Немирич, які знали про вищість західньо-європейської культури над московською. (Юрій Немирич побував навіть, як посол, в Англії).

Бойова динаміка козацької сили була в великій мірі зв'язана пристрасною ненавистю до українських уніятів. Ненависть та не могла створити тривалих дібр в ділянці державній і культурній в Україні, бо ненависть, особливо в ділянці релігійній, завжди

¹⁵⁰ W. Wielhorski: Ziemie Ukrainne Rzeczypospolitej. Tom I. „Pamiętnik Kijowski“, str. 57-58. Nakładem Koła Kijowian. Londyn, 1959.

призводить до розпорошення сил, а не до концентрації, не до творчих осягтів.

Таке було і в політиці Виговського. Прийшло тільки до ефемерного вибуху козацької бойової сили під Конотопом в 1659 році. Англійський історик В. Е. Д. Аллен пише про це так: «Літом того року (1659) Виговський, побільшивши свої військові сили на 30 000 козаків, 15 000 татар і 3 000 поляків, погромив армію (московських) воеводів Трубецького і Пожарського біля Конотопу. Сім московських полків були знищені; князь Пожарський попав у полон; і татари почали наїздити прикордонні області властивої Московщини. Московське становище в Україні було врятоване не зусиллям царських командантів, але загальним повстанням нижчих клас населення по обох берегах Дніпра... глибока ненависть до поляків і татар опанувала хижих Запорозжців і маси православного селянства... Запорозжці знайшли досвідченого провідника в особі популярного отамана Сірка. Сірко з'явився на Правобережній Україні, де до нього приєдналися полковники, ворожо настроєні до Виговського. Виговський перейшов на Правобережню Україну, і та частина українських земель, яка до того часу втішалася спокоєм, стала тереном кривавої партизанської боротьби. Незабаром виявилось, що на Правобережжі все населення було сповнене ненавистю до польського панування і що Виговський програв раніше, ніж він встиг звести вирішальну битву (після Конотопу); його війська розсипалися; деякі з його головних прихильників, між ними Юрій Немирич, були вбиті; сам гетьман утік до Польщі, передавши клейноди своєї влади Юрієві Хмельницькому».¹⁵¹

Не можна заперечити, що договір гетьмана Виговського з Польщею в Гадячі мав прикмети західньо-європейської орієнтації гетьмана і його штабу. Однак козацька чернь і народні маси були збаламучені численними промосковськими елементами серед православного духовенства; на Запоріжжі отамани Пушкар, Барабаш і Сірко в демагогічний спосіб впливали на козацьку чернь, штовхаючи її до спротиву державотворчим плянам Виговського. Розумові аргументи інтелігентних груп козацьких старшин і великої частини цивільної інтелігенції були безсилі супроти засліпленої віковою ненавистю юрби. Нищівну динаміку тієї ненависти черні і народньої маси підсичували жорстокі методи польських військових командантів і шляхтичів супроти українського населення. Народні маси не хотіли чути про будь-який союз із Польщею.

¹⁵¹ W. E. D. Allen: Op. cit.

З другого боку, українські козаки не захоплювалися думкою давати допомогу Москві, тому що вони бачили, що Москва після смерті Богдана Хмельницького щораз більше порушувала гарантовану в Переяславському договорі автономію України і обмежувала права козаків, самоуправу української православної Церкви, та намагалася повністю поневолити Україну. Таким способом українці були нейтральні, коли під Чудновом прийшло до битви під командуванням Шереметева. У тій битві 1660 року московські війська потерпіли велику поразку. Новий гетьман Юрій Хмельницький присяг тоді польському королеві на вірність. Алеж проти нього виступив його дядько Сомко, гетьман Лівобережної України, який переміг його військо; запорожці примусили після цього Юрія зректися гетьманства. Юрій вступив до монастиря і через три роки, як архимандрит, привітав польського короля Яна Казіміра. Алеж цей король виявив себе перфідним і в наслідок різних інтриг замкнув Богданового сина в твердині Мальборг на три роки.

Прихильну полякам політику Виговського продовжував опісля гетьман Тетеря, але його влада обмежувалася лише Правобережною Україною і не мала підтримки з боку козацької і народної маси, які ненавиділи поляків і тим самим Виговського та Тетерю, як прихильників угоди з поляками.

З погляду соціопсихології зустрічаємо тут власне явище, що афекти гніву, ненависти і нетерпимости опановують не лише масу, але також провідників противної сторони. Можемо тут покликатися на соціопсихолога Кімбала Ян'га, який у своїй аналізі приймає, що ненависть є сполукою страху і люті, що звертається проти об'єкту. Польський головний полководець Чарнецький був опанований тими афектами, коли він намагався карати нелюдяними, жорстокими карами українське населення за повстання проти польських поміщиків. У тій пристрасній ненависті цей польський командант загнався так далеко, що велів спалити тлінні останки померлого в 1657 році гетьмана Богдана Хмельницького і розкинути їх на всі сторони («на чотири вітри»). Такі вибухи ненависти в польських провідників не могли призвести до угоди між обома народами.

КОНЦЕПЦІЯ ГЕТЬМАНА ПЕТРА ДОРОШЕНКА: УКРАЇНА І ТУРЕЧЧИНА

Коли Юрій Хмельницький після 3-літнього перебування в твердині був звільнений поляками, він прибув у 1667 році у православний монастир в Умані. У тому часі новообраний гетьман

Петро Дорошенко віддав себе під протекторат турецького султана і татарського хана. Султан прирік підтримувати незалежність, самостійність і суверенність України, в склад якої мала входити ціла етнографічна українська територія, від Перемишля і Самбора до ріки Німану, Сіверська та Путивльська землі на московській границі. Завдяки союзові з Туреччиною Дорошенко міг прогнати з України всі польські військові відділи і вчинити нешкідливим московського прихильника, козацького отамана Дрозда. Гетьман Дорошенко в однаковій мірі поборював і Польщу і Московку, тому що обидві ті держави прагнули знищити козацтво і самостійність України, як свідчить про це Андрусівський договір між Москвою і Польщею, укладений 1667 року. На основі того договору Польщі припала Правобережна Україна, а Москві — Лівобережна, без запевнення автономії України обабіч Дніпра. Весною 1668 року Дорошенко, зліквідувавши промосковську політику Брюховецького, об'єднав у своїх руках всю гетьманську Україну. Алеж у тому вирішальному моменті, коли Дорошенко, спираючись на добре організовані козацькі війська і турецько-татарського союзника, мав змогу вимагати і від Польщі і від Московки, щоб вони гарантували самостійність козацької України, сила волі гетьмана відмовила йому послуху. І він допустився такої самої помилки, яку зробив у 1651 р. (перед Берестечком) Богдан Хмельницький, а в 1659 році Іван Виговський після перемоги під Конотопом. Він дозволив своїм особистим прикрим переживанням¹⁶² вплинути на своє рішення стратегічного характеру в тому напрямі, що не використав пригожого моменту. Дорошенко залишив Лівобережну Україну, виїжджаючи чим скоріш до своєї гетьманської резиденції в Чигирині. Верховне командування він передав тимчасово своєму заступникові, Дем'янові Многогрішному, якого пізніше козаки Північної України, т. зв. Сіверщини, визнали самостійним гетьманом. Полки й області Південної України були покищо вірні Дорошенкові, коли він повернувся зі своєї резиденції і знову обняв владу; однак в 1669 році два гетьмани -самозванці, підбурені неспокойними запорожцями, підняли повстання проти Дорошенка. Були це Петро Суховієнко-Вдовиченко і Михайло Ханенко. У той час з'явився в Україні також Юрій Хмельницький, який не хотів погодитися з думкою, що він мав би закінчити своє життя як чернець. Юрій підтримував повстанських козацьких отаманів Суховієнка і Ханенка. Ханенко потерпів поразку під Стебловом — Каневом, де і Юрій Хмельницький попав у турецько-татарський полон і був перевезений у грецький монастир у Константинополі.

¹⁶² W. E. Allen: Op. cit., p. 160. (Вістка про невірність його жінки).

Також Дем'ян Многогрішний, проголошений гетьманом завдяки підтримці козаків Північної України, не втримався довго на становищі гетьмана. В 1672 році козацька старшина позбавила його гетьманської булави і привезла в Москву, звідкіля його вислано в характері царського урядовця на Сибір.

В липні 1672 р. козаки вибрали гетьманом Івана Самойловича, колишнього суддю. «Був це перший гетьман, який за професією не був військовиком. Для Москви корисніше і вигідніше було мати діло з такою людиною, ніж з козаком із Січі або якимсь козацьким полковником, який не міг забути клясових традицій польської шляхти».¹⁵³

«У серпні 1672 р. могутня турецька армія, що складалася з ветеранів недавньої війни на Криті, перейшла Дністер; султан Магомет IV з господарями Молдавії та Волощини і ханом Селім-Гіреєм очолював армію. Під мурами Кам'янця Подільського прилучився до султана і його васалів гетьман Дорошенко з армією в силі 12 000 козаків; після дванадцятиденної облоги місто було здобуте (31 серпня); і, хоча головні церкви були перетворені в мечети, з мешканцями турки обійшлися досить гуманно, тому що вони задумали залишитися в тій області надовше».¹⁵⁴

Виникла загроза облоги Львова, коли «тигр» турецької армії, адмірал Мустафа Паша, і Дорошенко з козаками підійшли під мури того міста. До здобуття його не дійшло, бо жителі викупилися великою сумою золота. Укладено договір у Бучачі у жовтні 1672 року. Польський король Михайло мусів відступити Туреччині ціле Поділля з твердинями: Кам'янцем Подільським, Баром і Вінницею. Дорошенка визнала Польща гетьманом Правобережної України і васалем султана.

Однак реалізація постанов Бучацького договору була погубною для Дорошенка, оскільки йдеться про турецькі претенсії і поведінку турецьких військ. Продовжувалася жахлива «руїна українських земель». Турки знущалися з населення, силою забирали дітей, молодь і жінок у Туреччину і виховували там дітей на яничарів. Українські церкви турки перемінювали на мечети, зневажали українські релігійні цінності і пам'ятки і зовсім не спинали татар, які гнали десятки тисяч мешканців в ясир. Тоді і народні маси зрозуміли, що гетьман Дорошенко затаїв був перед ними: що він уклав з турками і татарами союз. Цей факт викликав у народі почуття ненависти до Дорошенка.

Народні козацькі маси почали відвертатися від нього; українські селяни масово почали втікати за Дніпро, на Лівобережну

¹⁵³ W. E. Allen: *Ibid.*, pp. 164-165.

¹⁵⁴ W. E. D. Allen: *Op. cit.*, p. 165.

Україну і навіть у московські землі, бо втратили довір'я до нього через його договір з турками і татарами. Після енергійних заходів удалося Дорошенкові закликати в Україну татарську орду. Вона прийшла і допомогла гетьманові повернути до послуху міста, городи і містечка Правобережної України, які раніше відпали були від Дорошенка. Знущання з жителів збоку татар продовжувались, розміри «руїни» дужчали. В наслідок страхіть турецького ясиру і терору тисячі селян і міщан з областей, київської брацлавської і подільської в паніці утікали на Слобідську Україну, в харківську і воронізьку області, де поселялись.

«Однак перемога турків у п'ятилітній війні (1672—1676) не врятувала політичної концепції Дорошенка. Вліті 1676 року Ромодановський і гетьман Самойлович облягали гетьмана Дорошенка в Чигирині, а в вересні того року, на місяць перед укладенням польсько-турецького договору в Журавні (де король Ян III Собеський зі своєю 30-тисячною армією був оточений турками), Дорошенко скапітулював і склав присягу вірности цареві Олексієві (кінець життя якого тоді наближався).

Московський уряд виявив досить людяну поведінку супроти П. Дорошенка. Після перевезення в Москву його призначено воєводою В'ятки та його і його родину наділено маєтком Ярополец».¹⁵⁵

ОЦІНКА ПОЛІТИКИ ГЕТЬМАНА П. ДОРОШЕНКА

Аллен подає таку оцінку характеру і діяльності гетьмана Петра Дорошенка:

«Петро Дорошенко був на свій лад чесною людиною; не прагнув він здобути добра цього світу. Був він стійкий, терпеливий, стриманий і мовчазний. Многогранні були труднощі його політичної діяльності; бож він, з одного боку, помагав туркам і татарам, які від 1665 року почали дошкулювати полякам на границях Поділля, з другого боку, він мусів дбати про підтримку запорожців, які в тому самому році скинули Брюховецького і назначили його гетьманом і які в тому самому часі за кошового отамана Сірка відновили походи проти Криму і здобули Перекоп та спалили Бахчисарай і Каффу. Однак позиція Дорошенка була така міцна, що й поляки і москалі, хоча чорнило не висохло ще на документах про договір в Андрусові, — робили заходи в тому напрямі, щоб з'єднати його прихильність».¹⁵⁶

¹⁵⁵ *Ibidem*, pag. 169.

¹⁵⁶ W. E. D. Allen: *ibidem*, pag. 160.

Таким способом і ворожі Україні керівники сусідніх держав належно оцінювали політичний розум Петра Дорошенка, що відзначався великою динамікою волі. Збагнувши глибоко імперіалістичні зазіхання Польщі і Москви супроти України, Дорошенко був певний, що тільки тривалий союз України з Туреччиною може запевнити Україні державну незалежність, хоч би навіть тільки покищо на зразок Волощини і Молдавії у васальному відношенні тих земель до Туреччини. Туреччина, яку москалі в своєму імперіалістичному гоні на протязі двох наступних століть почали називати з почуттям презирства «хворою людиною», вже тоді проявляла велику державнотворчу енергію. Спостерігав цей Дорошенко і відповідно до того дав напрям своїй політиці. Наведемо тут слова В. Е. Д. Аллена:

«Популярна інтерпретація турецької історії, як безперервного занепаду, починаючи від часу панування Сулеймана Величного, віддзеркалює поверхові і помилкові студії західноєвропейських ліберальних істориків дев'ятнадцятого століття. Оттоманська Порта, як переємниця Візантії в історичному і географічному значенні, залишалася впродовж шістнадцятого і сімнадцятого століть чинником першої ваги в європейській політиці; адміністрація тієї імперії була під багатьма оглядами успішніша, ніж адміністрація будь-якої з тогочасних європейських держав, за винятком Франції і Швеції; насправді греки, угорці і українці, яким, як сучасникам належить признати, що вони були добрими цінувальниками подій, часто-густо виявляли, що вони вище ставили оттоманську (турецьку) владу, ніж венецьку, австрійську або польську».¹⁵⁷

Вище наведену оцінку турецької політики і державної адміністрації можна б змодифікувати у такому сенсі: Раціональну, розумну політику турецької центральної влади в Україні за часів Дорошенка повертали внівець захланні нижчі керівники турецької адміністрації та армії, які заради власної наживи веліли забирати в ясир і продавати як рабів десятки тисяч українських людей. Крім того, численні юрби турецької солдатеки, що не мали освіти і будь-якої моральної настанови, без усякого сенсу і цілі нищили, пустошили і зрівнювали з поверхнею землі величезні простори України, особливо на Правобережжі. Якщо подекуди і козацька чернь помагала туркам і татарам у їхньому жакливому нищенні життя і майна жителів України, то це тільки поглиблювало трагедію «руїни». Обвинувачувати за це Петра Дорошенка ніяк не приходиться. Такі і подібні їм негативи, спричинені звихненою психологією юрби, особливо чужинецької, ке-

¹⁵⁷ W. E. D. Allen: *ibidem*, pag. 161.

рованою нищівними афектами і пристрастями, знайшли відповідне віддзеркалення в творах соціопсихологів, як Гюстав Ле Бон, Мек Дугелл, Габріель Тард, Кімбаль Янг, Павль Райвальд і інші.¹⁵⁸

Причини невдачі і поразки навіть такого світлого провідника як Петро Дорошенко, про якого і чужі історики висловлюються з великим признанням і похвалою, можна добачити у психології юрби-черні, темної, хиткої і пристрасної, у дикості та браку дисципліни татарської і турецької солдатеки і в розпорошеності змагань козацької старшини та в рабській підкореності фанатизмові московського православ'я так з боку українського православного духовенства, як і світської інтелігенції, включно зі старшинами козацьких військ. Ті всі соціопсихічні чинники призвели до послаблення, а врешті невдачі державнотворчої політичної концепції Петра Дорошенка. Замість тріумфу самостійної держави на західноєвропейський лад, до чого прямував Дорошенко завдяки чесноті характеру і ясності розумових і вольових чинників, затріумфувала пристрасть розпорошення і нищення всього, що творить ясний і свідомий своєї високої мети ум.

Восьмий розділ

ІВАН СІРКО — МАРКАНТНА ПОСТАТЬ ДИНАМІКИ КОЗАЦЬКОЇ ЕНЕРГІЇ

Для порівняння і завершення цієї праці наведемо маркантну постать із тих часів, яка є немов усібленням і символічним втіленням емоційної динаміки українського козацтва кінця 17-го століття.

Це постать кошового отамана Запорізької Січі, Івана Сірка, який помер чотири роки після остаточної капітуляції гетьмана Дорошенка, тобто в 1680 році. Маємо величезну і наукову, популярно-наукову і белетристичну літературу про подвиги Івана Сірка.

Чужомовні науковці, напр., В. Е. Д. Аллен, спирається на такі джерела, які торкаються періоду Гетьманщини: Д. Бантиш-Каменський: «Источники малороссийской истории», 1858, «Архив юго-западной России», видаваний проф. Антоновичем з 1860 ро-

¹⁵⁸ Paul Reiwald: *Vom Geist der Massen*, Pan-Verlag, Zürich, 1946. — Kimball Young: *Social Psychology*. New York, 1938.

ку; «Літопис Самовидця», виданий в 1878 р. під заголовком: «Літопись Самовидца по новооткрытым спискам». (Аллен уважає Романа Ракушка автором цього літопису); Самійло Величко: «Літопись собитий», 3 томи, Київ 1855; Літопис Грабянки; «История Руссов или Малой России», Москва, 1846, автором якої був, правдоподібно, Григорій Полетика; В. Антонович. «Исторические деятели Юго-Западной России»; М. Костомаров: «Собрание сочинений», 1903—1904. Вовк-Карачевський: «Борьба Польши с Казачеством во второй половине 17 і начале 18 века»; Д. Дорошенко: «Нарис історії України», том II, Варшава 1933. До цього списку В. Е. Д. Аллен додає ще таке: «Один з найвартісніших творів на цю тему — це критичний нарис барона Нольде: „L'Ukraine sous le Protectorat Russe“, 1915 (український переклад був опублікований у Львові). Дивись також Д. Одинец: «Присоединение Украины к Московскому Государству», Париж, 1938. Для оцінки актуальних соціальних відносин, які існували в Україні під час об'єднання, дуже важливою є книжка В. Мякотина: «Очерки социальной истории Украины в 17—18 веке», 3 тома, Прага 1924—1926». — пише Аллен.¹⁵⁹

Вище наведену наукову літературу я подаю не тільки в зв'язку з цим уступом про отамана Сірка, але і в зв'язку з періодом гетьманщини взагалі.

Спираючись на вибрані деталі з поданих джерел, Аллен пише про отамана Сірка таке: «В 1680 році ще одна мальовнича постать українського сімнадцятого століття зійшла зі сцени. Старий отаман Сірко помер. Його особовість була така характеристична для його епохи і довкілля, що її досліджування може дати деяке зрозуміння дивовижної і суперечливої мішанини героїзму і зради, пристрасного патріотизму і байдужости, хитрости і наївности, які творили тло гетьманської України. Впродовж трьох десятиріч 1650—1680 Сірко був обираний кошовим отаманом Січі п'ятнадцять разів.

Безчисленні були його перемоги над татарами; кількаразово він робив інвазію на Крим і двічі здобув Бахчисарай, столицю татарських ханів. Коли турки побудували фортеці Кізіль Керман і Аслян Керман при устю Дніпра, Сірко здобув їх; і ще раз, як за часів Сагайдачного, легкі козацькі байдаци напали на узбережжя Малої Азії. Сірко двічі відпер атаки турецьких армій на Січ (вдруге саме один рік перед своєю смертю).

Всі знали, що Сірко — чесна людина, не самолюб, що він гаряче любив рідний край і був вірним сином православної Церкви; все таки, не зважаючи на ті якості характеру він не зумів

¹⁵⁹ W. E. D. Allen: Op. cit., page 199.

відіграти конструктивної ролі в подіях революційних часів, у яких він жив. Він був надто легковірний, надто вразливий, надто імпульсивний і надто впертий. Легко було обманути його і «пошити в дурні». Таким способом Сірко, найзавзятіший ворог татар, находився не раз в ситуації, коли спільно, плече в плече з татарами боровся з їхніми ворогами. В критичних місяцях 1677 року він відмовився дати відсіч Чигиринові, хоч війська султана облягали ту гетьманську столицю.

Ніхто не був такий зручний у воюванні з турками і татарами, як Сірко. Наступні українські гетьмани, московські воеводи і Ян Собеський добре знали про військовий талант Сірка; і коли в один момент московська влада запроторила Сірка в Сибір, польський король швидко зажадав, щоб його відкликати з заслання. Впродовж довгого періоду тридцяти років між усіма гетьманами і старшиною козацькою, які відігравали більше або менше важливу роллю, Сірко шанував лише Богдана Хмельницького і любив лише Петра Дорошенка. Брюховецький спершу подобався йому і Сірко допомагав йому вибитися вгору, але пізніше звернувся проти нього. Самойловича він не міг стерпіти через його захланність. Така настанова Сірка до Самойловича була причиною того, що після резигнації Дорошенка з гетьманства в 1676 році, в наступному році Сірко не поспішив із запорожцями йому на допомогу, коли турки облягали Чигирин.

«Московські політики вважали Сірка нестійким і через те, властиво, небезпечним. Такий був Іван Сірко — справжній український народний герой, але великий заколотник у Божих очах». «Багато земляків Сірка були того самого типу і їхня рухливість була загадкою для освічених польських дипломатів і досвідчених московських службовців».¹⁶⁰

Сірко причинився до поразки гетьмана Івана Виговського після його перемоги над московськими військами Трубецького під Конотопом 1659. Запорожці під командуванням Сірка погромили татарські відділи — союзників Виговського і кинули в розтіч козацькі відділи гетьмана. В згаданій битві згинув і приятель Виговського Юрій Немирич, один з найсвітліших умів серед козацьких старшин, людина з великою освітою. Імпульсивний, пристрасний характер Сірка не йшов по лінії раціональної політики гетьманів городового козацтва типу Виговського і Дорошенка. Сірко імпульсивно творив шкідливе розпорошення козацьких сил. Таку діяльність Сірка та інших подібних йому отаманів належить зарахувати до негативів козацької енергії.

Мек Нейл пише, що: «це відбулося в оповіданні, що його пе-

¹⁶⁰ W. E. Allen: Op. cit., page 171-172.

реказує В. Е. Д. Аллен в „Україні” на сторінці 202, а саме, як то отаман Сірко, найбільший прикордонний войовник тих днів, перевівши успішний похід на Крим та визволивши біля 7000 невольників, об’явив їм, що коли хто бажає вернутися на Крим, може це зробити. Він побачив, що близько половина рушила назад. Тоді він повбивав їх, щоб не могли поселитися на Криму і плодити дітей та щоб були прокляті на віки вічні».¹⁶¹

Оповідання про масакру визволених невольників подаю за М. Костомаровом, який переказує цю подію за літописом Самійла Величка.

Повертаючись (з Криму), козаки вели з собою полонених, що їх відібрали в татар: між ними були т. зв. «туми», тобто діти християнських матерів чи батьків, народжені в Криму в часі неволі їх батьків.

Чимало з них не знали ні слова по-руськи, це були цілковиті татари мусулманської віри. В степу на постою, де козаки зупинилися попасати коней, зварити собі кашу, Сірко оголосив тумам, що вони можуть, якщо бажають, повернутися в Крим. Чимала юрба таких тумів скористала з дозволу, заявивши, що вони мають в Криму свої житла, а на Русі не мають нічого. Сірко відпустив їх, а сам вийшов на могилу і стежив за ними очима, поки вони не зчезли з очей. Тоді він збіг з могили, гукнув своїх козаків і погнався слідом за ними. Він дігнав їх і наказав усіх повбивати, а потім, поховавши їх, сказав, звертаючись до побитих, перед усіма товаришами такі слова: «Простіть нам, брати, смерть свою, спіть собі тут до страшного суду Божого; краще згинути передчасно, ніж жити бусурманами та розмножуватися на наші християнські молодецькі голови і на свою вічну загибель, залишившись без хрищення».¹⁶²

Треба сказати, що Костомаров відноситься до Величка з недовір’ям і наводить його оповідання тільки тому, що знайшов його коротку версію в іншого автора, а саме в Рігельмана.¹⁶³

Д. Козій пише про це до автора: «Я не мав змоги перевірити, чи маємо тут історичну правду, чи поетичну фікцію. На мою думку, для соціопсихолога це не має суттєвого значення. Важливе те, що Величко прекрасно характеризує ментальність Сірка,

¹⁶¹ William H. Mc. Neil: Europe's Steppe Frontier (1500-1800). The University of Chicago Press. Chicago-London, 1964.

¹⁶² Н. Костомаров: Исторические монографии и исследования, том 15: Руина (1663-1687), стор. 598-599. Изд. Вольфа. Петербург-Москва, 1882. — Уривки з літопису Величка цитує Д. Чижевський: Історія української літератури, стор. 303-304, вид. УВАН. Нью-Йорк, 1956.

¹⁶³ Летописное повествование о малороссийском народе Ригельмана. Изд. «Москв. Общ. Ист. и Древностей».

а це постать типова не тільки для тодішньої Січі (пор. наших отаманів з останньої доби — рр. 1918 і наступні). Його оповідання нагадує перекази Лівія, які так вірно віддзеркалюють риси характеру стародавніх римлян».

Як уже зазначено вище, наслідком розпорошености прагнень козацьких гетьманів і січових отаманів, братовбивчих воєн у зв’язку з протилежними політичними орієнтаціями на Москву, Польщу чи Туреччину, та через дикість солдатні усіх військ, які не лише воювали, але й грабували і бушували в Україні в другій половині 17-го століття, велика частина України, особливо Правобережної, стала руїною.

Гетьман Дорошенко в листі до кошового отамана Сірка пише про це так: «Де раніше стояли міста і села в вінках садів, там залишилися тільки руїни стін і мурів та голодні собаки. Всі церкви зачинені, тому що не має нікого, хто міг би молитися в них. Всі поля заросли бур’яном і наша батьківщина, колись весела, радісна і ясна, перетворилась у страхотливу пустиню».¹⁶⁴

Дев’ятий розділ

ПОЗИТИВИ І НЕГАТИВИ СОЦІОПСИХІЧНОЇ ДИНАМІКИ КОЗАЦТВА

Описана в листі гетьмана Дорошенка руїна України завершує несповна два перші століття існування українського козацтва. Слідуючи за проявами соціопсихічної динаміки козащини впродовж того довгого часу, ми намагалися взяти до уваги позитиви і негативи тих соціальних інституцій і рухів, так дуже важливих для розвитку українських земель. За вказівкою Таціта ми не гльорифікували провідних постатей і їхніх дій, але старалися оцінювати їх „sine ira et studio”. Така об’єктивна, безсторонна історіографія, це незвичайно важке завдання. Про український нахил до звеличування віденський історик Східної Європи Гюнтер Штекль висловлюється так: «Таким способом в українців дійшло до зрозумілого звеличування козацтва через національну історичну свідомість».

Не можна дивуватися, що в українців, які в добу національних держав не мали своєї національної держави, було бажання

¹⁶⁴ W. E. Allen: Op. cit., page 178.

і туга заволоділи також історичною матерією і що, з другого боку великороси, якщо виразно не відкинули такого розуміння козаччини, то все таки виявили брак внутрішньої співчутливої настанови до неї.¹⁶⁵

Щодо позитивів соціопсихічної динаміки українського козацтва, треба брати до уваги в першу чергу раціональне керівництво провідних особистостей, позначене розумним плянуванням. З цього погляду визначається величя постаті гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. Вдумливий соціолог і історіософ Микола Шлемкевич такими словами характеризує Сагайдачного:

«Сагайдачний перейшов в історію як представник зовсім реалістичної політики в найкращому розумінні того слова. Він дав здоровий і молодий, стихійній потузі Запоріжжя ясну, розумну ідею, зв'язуючи її з київською інтелігенцією. Він раціональний організатор запорізької військової сили, в своїй обережності не рішався кинути її в боротьбу проти Польщі і ціле своє життя пив кумис, подаваний йому польською рукою».¹⁶⁶ Стільки М. Шлемкевич про раціоналізм і реалізм політики Петра Конашевича. До цього можна додати, що цей гетьман скерував величезну динаміку козацтва на боротьбу проти Москви і також проти Туреччини.

Друга з черги, незвичайно блискуча постать, яка зуміла спрямувати велику енергію козацьких військ і народних мас в одне могутнє річище, це гетьман Богдан Хмельницький. І знову зачитуємо М. Шлемкевича:

«Поставимо поруч Сагайдачного могутнє втілення Східньої України, її найвищий вицвіт: гетьмана Богдана Хмельницького... По душевному складу і по життєвій поставі Богдан Хмельницький — це типова персоніфікація українського сходу. Вже сама поява його на державно-політичних верхах українського життя характеристична. Шлях до гетьманства у Богдана це не шлях свідомого і розумного зусилля, але шлях раптових пробуджень, несподіваних вітхнень, чудесних осянянь... Київські зустрічі з українським духом і з історією роблять із васала суверена Держави Війська Запорізького... І правління Богданове — це щось, що навіть чужим, скоріше неприязним, ніж прихильним історикам, як польському вченому Кубалі, каже схилитися перед величчю задуму і проведення...»

¹⁶⁵ Günther Stöckl: Die Entstehung des Kosakentums, S. 26. Isar Verlag. München, 1953.

¹⁶⁶ Микола Шлемкевич: Галичанство, «Життя і Мислі», книжка 3, стор. 76, 17, 20, 31. Нью-Йорк, Торонто, 1956.

У цілій постаті Богдана є щось барокково-стихійне, щось із потужности і внутрішнього, ще незбагнубого багатства української душі. Такий стиль Богданових днів, його праці і його розваг. Кипучий, пристрасний темперамент, що іноді ламає межі звичайної пристойности, прийнятої міри, і звичайно виходить далеко поза межі тільки розумної пересічности в сфері доступні тільки для генія».¹⁶⁷

А дуже обережний в оцінюванні осягів українського козацтва, згаданий вище віденський учений, Гюнтер Штекль, подаючи характеристику настанови українців до важливости козацької доби, пише таке:

«Для українця час розквіту козацтва був Золотою Добою його історії; ім'я Хмельницького означало для нього майже завершену побудову окремішньої державности, а саме такої державности, якої виключна належність українському народові не могла викликати заперечення, як це було з Київською Руссю».¹⁶⁸

Не будемо на цьому місці повторювати похвальної чи критичної характеристики Богдана Хмельницького і його заслуг в ділянці творення і організування української держави з боку М. Грушевського, М. Кордуби, В. Липинського і інших. Це зроблено вище.

Третя з черги визначна постать, якій не можна відмовити високого ступня політичної передбачливости і чесности, це гетьман Іван Виговський. Важливість його союзу з Польщею і перемоги над московськими військами під Конотопом в 1659 р. (перемоги, на жаль, не використаної під стратегічним оглядом!) підкреслюють не тільки наші, але й чужі історики, напр., Бікфорд О'Брайен (у „Muscovy and Ukraine“, стор. 60, і В. Е. Д. Аллен („The Ukraine“ A History). Останній пише про це так:

«Сім московських полків були знищені (поблизу Конотопу); Князь Пожарський попав у полон; татари почали рейди по прикордонних областях московських посілостей. Польський Соїм 1659 року лише тільки підтвердив Гадяцьку угоду».¹⁶⁹

Для української справи політика гетьмана Виговського має велике значення як рішучий зворот проти імперіялістичної Москви, в об'єднанні і союзі з західнім сусідом, Польщею.

Характеристику індивідуальности і політики гетьмана Петра Дорошенка, як позитивної для реалізації української державности в союзі з Туреччиною, подано в останньому розділі.

¹⁶⁷ М. Шлемкевич: Там же, стор. 18, 20, 21.

¹⁶⁸ G. Stöckl: Op. cit., S. 26.

¹⁶⁹ W. E. D. Allen: Op. cit., p. 149.

Крім вищезгаданих найчільніших провідників козацтва виступали на протязі другої половини 16-го і цілого 17 століття й інші, які бодай частинно вславились корисними для народу вчинками, напр., в ділянці оборони населення проти татарських і турецьких наїздів. До таких провідників козацької маси належали Дмитро Байда-Вишневецький і кошовий отаман Січі Іван Сірко (від половини 17 ст. до 1680). Діяльність Сірка належить зарахувати у великій мірі до негативів.

До негативів треба зарахувати також діяльність таких провідників козацької черні, як Косинський, що робили грабіжницькі наїзди проти князя Константина Острозького і проти уніятів та їх єпископів (Терлецького та інших); як отамани Бугай, Півторакожуха, Удовиченко, Мозир і Гладкий — всі бунтарі проти гетьмана Богдана Хмельницького; далі такі як Брюховецький, Ханенко, Юрій Хмельницький, Пушкар і Барабаш, що воювали проти гетьмана Виговського; Юрій Хмельницький, Петро Суховерхівко і Хоменко — проти гетьмана Дорошенка, також І. Самойлович — проти Дорошенка.

Одним словом, хаос бунтів і повстань проти гетьманів, що намагалися сконсолідувати козацькі і народні маси і скерувати динаміку їхньої енергії в одностайне річище в напрямі реалізації державнотворчих ідей. Людським матеріалом, яким користувалися бунтарі, спричинники диверсій і демагоги, була козацька чернь, несвідома, податлива на інтриги і підшепти, готова потурати низьким інстинктам для досягнення хвилимих матеріальних користей, хоч часом здатна до самопожертви, як показує її підтримка для геніяльного гетьмана Богдана Хмельницького. Але така настанова черні спостерігалась рідко. Найчастіше чернь-маса діяла як сліпа сила, підтримуючи тих провідників, які на це не заслуговували. Коли козацька маса підтримувала таких геніяльних провідників, як Конашевич-Сагайдачний і Богдан Хмельницький, то вона тоді своїми трудами і жертвою свого життя боронила не тільки Україну, але й велику частину Східної і Середньої Європи. Цю велику жертву козацьких і народних мас не доцінюють ті чужинецькі історики, що найгостріше осуджують тільки українські маси і їхніх провідників. Психологія мас всюди однакова. Пригадаймо собі жорстокість військових мас — солдатески під час Тридцятилітньої війни в середній Європі (1618—1648), а ще раніше Ніч св. Вартоломія у Франції (1572) і жорстокі бої між масами католиків і гугенотів, а врешті жорстокості, що їх допускалися пуританські маси Олівера Кромвелля приблизно в тому самому часі, коли було повстання українських козацьких і народних мас в Україні під проводом Богдана Хмельницького. Треба зазначити, що в країнах західної і сере-

душої Європи в 16 і 17 століттях, ані пізніше не було нападів татарських орд, таких численних в Україні, та що жоден із суцідів не заперечував елементарного права на особисту і групову свободу чи на державну самостійність. Це треба взяти до уваги, коли шукаємо тих чинників, які спричинили зміцнювання емоційної соціопсихічної динаміки змагань мас і її провідників.

Нашу студію обриваємо на цьому історичному моменті. Гадаємо, що праця наша становить певну закінчену цілість, зваживши, що в обговореній історичній добі (16 і 17 сторіччя) соціопсихічна динаміка українського козацтва проявила виразно й повно свої суттєві риси, а це для нас найважливіше.

SOZIALPSYCHISCHE DYNAMIK DES UKRAINISCHEN
KOSAKENTUMS
(Zusammenfassung)

1. Die soziale bzw. ethnische Psychologie behandelt die Probleme der Charakteranlagen verschiedener Völker u. a. auch die des ukrainischen Volkes. In dieser Beziehung können wir das Übergewicht des gefühlmäßigen Lebens feststellen. Die Dynamik des Gefühlslebens beruht auf dem starken Einfluß der geopsychischen Faktoren verschiedener Landschaftsformen: der Steppe, der bewaldeten Weideländer und der Wälder. Die geophysischen Erscheinungen weisen eine Tendenz in Richtung des Übergewichts des Gefühlslebens der Einwohner auf. Das ukrainische Kosakentum ist eben die Volksgruppe, die diesen Charakter in ausgeprägter Form zeigt.
2. Die Natur des ukrainischen Landes hat einen starken Einfluß auf die Formung des ukrainischen Volkscharakters ausgeübt. Viele Jahrzehnte hindurch beschützte der Wald die Einwohner vor Überfällen und den feindlichen Einfällen der nomadischen Horden, die immer wieder aus Asien eindringen, und auch vor Angriffen aus den Nachbarländern. Die bewaldeten Weideländer und die Steppe spielten eine ähnliche Rolle. Das charakteristische Merkmal der Steppe äußert sich in geopsychischer Hinsicht einerseits im majestätischen Charakter derselben, andererseits, infolge der Leere, in einer bedrückenden Stimmung. Diese Leere der Steppe ruft ein Gefühl der Niederschlagenheit und Melancholie und zugleich ein Streben nach Befreiung aus der Einsamkeit hervor.
3. Das Ziel des Strebens der Ukrainer, insbesondere im 16. und 17. Jh., war in erster Linie auf die Verteidigung der persönlichen und sozialen Freiheit gerichtet. Diese Freiheit war einerseits von einheimischen Unterdrückern, ausbeutenden Gutsbesitzern, Verwaltern, die im Dienste der mächtigen Gutsherren standen, bedroht, andererseits von Angreifern asiatischer Herkunft, Türken

und Tataren. Unter der Last dieser Überfälle und Unterdrückungen wurden die Lebensbedingungen der Bevölkerung unerträglich. Das 16. und 17. Jh. kann als eine Periode der sozialen Affekte bezeichnet werden: Haß, Verachtung, Zorn, Entrüstung, Vergeltung — sind die vorherrschenden Gefühle. Zugleich erwachte überall das Streben nach Freiheit und dieses Streben wurde zur Grundlage für die Formung und Entstehung einer neuen Organisation des Kosakentums.

4. Vom Standpunkt der Sozialpsychologie aus muß festgestellt werden, daß außer dem sozial-ökonomischen Faktor, d. h. der unerträglichen Armut der bäuerlichen Bevölkerung, auch die Tatsachen der Sozialpsychologie bei der Analyse der Ursachen und Motive für die Formung des Kosakentums in Betracht gezogen werden müssen. Die vom Verfasser vorgeschlagene sozialpsychologische dynamische Theorie kann als ein ergänzender Beitrag zu der in wissenschaftlichen Kreisen anerkannten Theorie von Professor Mychajlo Hruševskyj, über die Entstehung des ukrainischen Kosakentums betrachtet werden.
5. Die Gefühlsdynamik der Ukrainer im Kampf gegen die ihre Freiheit bedrohenden Angreifer — Tataren, Türken, Moskau und Polen — äußerte sich am stärksten während der Periode der größten Aktivität, von Beginn des 16. bis zum Ende des 17. Jhs. Der soziale gefühlsmäßige Charakter in der Sinnesart der Massen und ihrer Führer in ihrer Einstellung ihren Feinden gegenüber und auch in der Einstellung der Masse gegenüber ihren Führern kam deutlich zum Vorschein. Wir betonen mit Nachdruck die Motive ihrer Bestrebungen und Gefühlsäußerungen bezüglich der Verteidigung ihrer Heimat, d. h. das Mitgefühl mit den Unterdrückten und Unterjochten, den Frauen, Kindern und Greisen, die Mißhandlungen in sozialer, nationaler, religiöser und wirtschaftlicher Beziehung erlitten. Eine gewisse Berücksichtigung fand in diesem Buch auch die Psychologie der Masse des Pöbels, ihre Neigungen zu vernichtender und schädigender Aktivität, ihre Unbeständigkeit und Veränderlichkeit.
6. Ein Abschnitt wurde der psychischen Ansteckung gewidmet, z. B. Groll und Haßgefühle in den Beziehungen zwischen den ukrainischen Katholiken bzw. Unierten und den ukrainischen Orthodoxen, besonders nach dem Jahre 1596, als die Union mit Rom in Brest geschlossen wurde.
7. Als Folge all dieser Konflikte und Kämpfe, die nicht nur durch ungünstige wirtschaftliche Faktoren, sondern auch durch die mächtige Dynamik der Affekte bewirkt wurden, kam am Ende des 17. Jhs. der Zusammenbruch der ukrainischen Länder.

8. Zu den positiven Erscheinungen der Dynamik der Bestrebungen der ukrainischen Kosakenführer gehören die Taten, Leistungen und Pläne der mächtigen Persönlichkeit des Hetmans Petro Konaschewycz-Sahajdacznyj in dem heldenhaften Kampf gegen die Moskowiter und Türken. Den Gipfel der dynamischen Kämpfe erzielte die tapfere und siegreiche Kosakenarmee unter der genialen Führung des Hetmas Bohdan Chmelnyckyj im Krieg gegen Polen. Die dritte große Persönlichkeit in dieser Reihe ist der Hetman Iwan Wyhowskyj, ein Mann von außergewöhnlicher Begabung und Ehrlichkeit. Die Bedeutung seines Bündnisses mit Polen und seines Sieges über die moskowitische Armee bei Konotop im Jahre 1659 wurde von den berühmtesten polnischen und ukrainischen Geschichtsschreibern mit Nachdruck hervorgehoben und entsprechend gewürdigt, ebenso von den englischen Geschichtsschreibern Bickford O'Brien und W. E. D. Allen. Die politische Tätigkeit des Hetmans Wyhowskyj im Bündnis mit dem westlichen Nachbarn, Polen, ist von großer Bedeutung für die Entwicklung der Idee der Unabhängigkeit der Ukraine; sie ist eine entscheidende Wende gegen die imperialistische Politik Moskaus. Aber die polnischen Politiker waren dieser großen Idee nicht gewachsen; sie waren unfähig, die Vorteile des Bündnisses mit der freien Ukraine entsprechend zu würdigen, weshalb die erhabene Idee der westlichen Orientierung Wyhowskyjs untergraben wurde und eine Niederlage erlitt.

Aus diesem Grunde beschloß eine weitere große Persönlichkeit unter den Kosakenführern, der Hetman Petro Doroschenko, die Dynamik der Energie und Schlagkraft der ukrainischen Kosaken auszunützen und ein Bündnis mit der Türkei einzugehen. Er tat dies, weil er aufgrund seiner Beobachtungen und Studien überzeugt war, daß das Ottomanische Reich als Erbe von Byzanz in geschichtlicher und geopolitischer Beziehung ein ausgezeichneter Faktor im politischen Leben Europas sein wird.

Was die positive Bedeutung der Dynamik der Kosakenmassen anbetrifft, so kann festgestellt werden, daß diese Dynamik ein bedeutsames Gewicht in der Zeit aufwies, als die Massen durch Mühsal und Aufopferung die Bestrebungen ihrer Führer unterstützten, indem sie für die Freiheit und Unabhängigkeit der Ukraine kämpften.

Die negativen Erscheinungen der sozialpsychischen Dynamik des Kosakentums kamen zum Vorschein, als einige Gruppen aus der Masse von Demagogen irreführt, Aufstände gegen die Hetmanen inszenierten. Diese Zersplitterung der Führung und der Massen vereitelten alle Pläne und verhinderten die Schaffung

des unabhängigen ukrainischen Staates. Die Habgier und die imperialistischen Angriffe und Invasionen unserer Nachbarn, insbesondere der Russen (Moskowiter) und Polen, erwiesen sich diesbezüglich als verderbenbringend.

Die Völker Zentral- und Westeuropas waren, was ihre politische Unabhängigkeit anbetraf, in einer glücklicheren Lage. In diesen Ländern wurde von keinem Nachbarn das elementare Recht auf die persönliche, nationale und soziale Freiheit verweigert oder abgeschlagen. Wir sollen die überaus feindliche Einstellung unserer Nachbarn gegenüber den Freiheitsbestrebungen der Ukrainer in Betracht ziehen, während wir die Faktoren analysieren, die eine Steigerung der sozial-psychischen Dynamik der Kosaken der Ukraine herbeiführten.

Ivan Rybczyn

PSYCHO-SOCIAL DYNAMICS OF UKRAINIAN COSSACKSHIP

(Summary)

1. Social or ethnic psychology respectively deals with problems of characters of nations. As such it is also applied in the analysis of the character of the Ukrainian nation.

In this respect we can speak of the preponderance of emotional dynamics. These dynamics are based on the strong influence of geophysical factors of various forms of landscape — the steppe, the woodland — grassland and the forest. Geopsychology based on those factors shows a tendency towards a preponderance of emotions in the psychical life of the inhabitants. The Ukrainian cossackship is just the class which has shown this emotional character in a pronounced way.

2. In the past the nature of the Ukrainian country had had a strong influence on the formation of Ukrainian character. For many centuries the forest had been sheltering the population from the invasions and incursions by nomadic hordes penetrating from Asia and also against the invaders from neighbouring countries. The woodland — grassland and the steppe had performed a similar function. The steppe is characterized with regard to geopsychology by something that is at the same time majestic and depressing, owing to its emptiness. This emptiness and solitude of the steppe arouse a feeling of melancholy and at the same time a striving after liberation from the environment of solitariness.
3. The efforts of Ukrainians, particularly in the 16-th and 17-th centuries, concentrated in the first place on the defence of personal and social liberty. This liberty was threatened by both the internal oppressors — exploiting landowners and administrators serving the conquerors — and by foreign invaders, especially the Turks and the Tartars. Under the burden of those invasions and oppressions the living conditions of the Ukrainian population during the above mentioned centuries were intolerable. They

could be called centuries of social emotions; hatred, scorn, anger, indignation and retaliation were their features. Such peculiarities of resentment together with the desire for freedom became a basis for the formation of a new Ukrainian social-military organization: the cossackhood.

4. From the viewpoint of social psychology it is essential that in the final analysis of the causes and reasons for the emergence of cossackship the psychological facts as well as the social economic factors, e. g. extreme poverty of the peasants, are considered. The social-psychological dynamic theory propounded by the author of this book can be regarded as a supplementary explanation to the well-known theory of the origin of Ukrainian cossackhood, established by Professor Mykhailo Hrushevskij.
5. The dynamics of emotions were apparent in the struggle of Ukrainians in defence of their country against Turks, Tartars, Muscovites (Russians) and Poles, especially during the two centuries of the Cossacks' activities from the beginning of the 16-th to the end of the 17-th century. Social emotionalism shows increasing sentiments and apprehensions of the masses and their leaders in their attitude towards the enemies and also in the relationship among themselves. We should emphasize the motives of their endeavours with regard to the defence of their native country, e. g. the sympathy with the oppressed and subjugated, the women, the children and the old aged people, suffering from maltreatment in social-ethnic, religious and economic spheres. Some thought has been given in this book to the psychology of crowds, their tendency towards destructive and damaging activities, their inconsistencies and changeability.
6. Chapter VI of the book deals with the significance of psychical contagiousness, e. g. resentment in the relationship between the Ukrainian Catholics and the Ukrainian Orthodox, especially after the conclusion of the Union with Rome in Brest in 1596.
7. As a result of all those conflicts and struggles, which took place under the influence not only of unfavourable economic conditions but also of powerful dynamics of emotions, e. g. resentment, the tragic ruin of Ukrainian lands came about at the end of the 17-th century.
8. Positives and Negatives:
Among the positives of the dynamics of endeavours of the Ukrainian Cossack leaders we find the powerful personality of Hetman Petro Konashevych Sahaidachnyi in his heroic struggle against the Muscovites and Turks. At the apex of the dynamic struggles

of Ukrainian Cossacks and their leaders we have the outstanding bravery of the victorious Cossack army under the leadership and command of Hetman Bohdan Khmelnytskyi, a brilliant military leader whose genius could be seen in its full magnitude in his victorious wars against Poland (1648—1651). The third great personality of the period is Hetman Ivan Vyhovskyi, a man of excellent ability and unquestionable honesty. The significance of his alliance with Poland and his victory over the Muscovite army at the Konotop in 1659 are emphasized both by the prominent Ukrainian and Polish historians as well as by English authors, e. g. Bickford, O'Brien and W. E. D. Allen.

For the development of Ukraine towards the renewal of independent statesmanship, the political activity of Hetman Vyhovskyi in alliance with the western neighbour, Poland, is of great significance as a decisive turn against the imperialistic policy of Moscow. But Polish statesmen made a serious blunder; in their imperialistic attitude towards the Ukrainians they were unable to appreciate the great advantages which could have come from the alliance between Ukraine and Poland as intended by the capable Hetman Vyhovskyi, and they undermined that alliance and finally caused its downfall.

Therefore, the next great personality, Hetman Petro Doroshenko, decided to divert the dynamics of the endeavours of the Ukrainian Cossacks towards an alliance with the Turks. He did this because, owing to his sensible observation and studies, he was convinced that the Ottoman Empire as the heiress of Byzanz in historical and geophysical aspects was a very prominent factor in European politics.

As far as the positive significance of dynamics of Cossack masses is concerned, it may be stated that those dynamics were of great importance at the time when the masses by their toils and sacrifices were supporting the endeavours of their leaders who were men of genius, e. g. Sahaidachnyi and Khmelnytskyi, thus fighting for freedom and independence of Ukraine.

Negative features of the dynamics of cossackhood were apparent, when rebellions and revolts against hetmans were occurring. Such rebellions and riots were kindled by subversive activities of demagogues who used to incite mobs and crowds of people prone to whispering propaganda and unrest. The dissipation of the endeavours of Cossack leadership and masses caused the downfall of all the reasonable and sensible steps and measures undertaken by honest leaders of high moral standard towards the creation of an independent Ukrainian state. The greed and imperialistic

aggressions by our neighbours, especially Muscovites and Poles, were particularly detrimental in this respect. The nations of central and western Europe have been more fortunate in this regard, as far as the achievement of national independence is concerned. In those areas none of the neighbouring nations had denied either the elementary right to personal freedom of individuals or social liberty and national sovereignty to any other neighbouring national group. We ought to take this attitude of our neighbours into account while looking for the factors which caused an increase in social-psychological dynamics of Cossack masses and their leaders.

БІБЛІОГРАФІЯ ДЖЕРЕЛ НЕ ЦИТОВАНИХ У ТЕКСТІ ПРАЦІ

- Андрус'як М.: До історії боротьби Дорошенка з Суховієм. «Зап. НТШ», том 150, Львів, 1929.
- Bubnoff N. — Ehrenberg E.: Östliches Christentum. München, 1923.
- Hegel Friedrich: Phänomenologie des Geistes. I Teil. 1807.
- Hegel Friedrich: Schriften zur Geschichtsphilosophie. Jena, 1927.
- Грушевський М.: Хмельницький і Хмельниччина. «Зап. НТШ», том 23 і 24. Львів, 1898.
- Dolnyuskuj Miron: Die Ukraine als geographische Individualität. „Abhandlungen des Ukr. Wissenschaftl. Institutes“, Bd. III. Berlin, 1931.
- Доманицький Василь: Козаччина на переломі 16 і 17 століття. «Зап. НТШ». Львів, 1905.
- Dorošenko Dmytro: Die Ukraine und ihre Geschichte im Lichte der westeuropäischen Literatur. „Abhandl. des Ukr. Wissenschaftl. Institutes“. Bd. I. Berlin, 1927.
- Драгоманов М.: Історичні пісні українського народу. Київ, 1874.
- Żółkiewski Stanisław: Pisma. Lwów, 1861.
- Забаревський М.: В'ячеслав Липинський і його думки про українську націю і державу. Авсбург, 1940.
- Simmel Georg: Die Probleme der Geschichtsphilosophie. 5. Auflage. 1923.
- Крип'якевич Іван: Козаччина і Баторієві вільности. «Жерела», том 8. Львів, 1908.
- Крип'якевич Іван: Студії над державою Б. Хмельницького. «Зап. НТШ», том 154. Львів, 1931.
- Курпнускуј Borys: Geschichte der Ukraine. Leipzig, 1942.
- Кубійович Володимир: Географія України і сумежних земель. Краків—Львів, 1943.
- Кульчицький Олександр: Релігійність українця з ентопсихологічного погляду. Збірник «Релігія в житті українського народу». Мюнхен—Рим, 1966.
- Cunn Geza: Codex Cumanicus ad templum Marci Venetiarum. Летопись С. Величка. Киев, 1926.
- Łozinski Wladyslaw: Prawem i lewem. Lwów, 1913.
- Любавский М. К.: Начальная история малорусского Козачества. «Журн. Мин. Нар. Просв.», 1895.
- Nolde Baron: L'Ukraine sous le Protectorat Russe, 1915.
- Одинец Д.: Присоединение Украины к московскому государству. Париж, 1928.
- Ortega y Gasset: Der Aufstieg der Massen. 1931.

Radziwiłł St.: Pamiętniki. II. („Memoriale rerum gestarum“). Warszawa, 1881.

Reininger Robert: Wertphilosophie und Ethik. 1939.

Reininger Robert: Metaphysik der Wirklichkeit. 1947.

Rybczyn J.: Wesen und Wirkungen des individuellen und sozialen Strebens. Wien, 1921.

Рибчин Іван: Геопсихічні реакції і вдача українця. «НТШ в Австралії». Вид. «Нніпрова Хвиля», Мюнхен, 1966.

Січинський В.: Чужинці про Україну. Прага, 1942.

Скальковский А. А.: История Новой Сечи. 1, 2, 3 част. Одесса, 1885.

Скальковский А. А.: Очерки Запорожья. «Журн. Мин. Просв.» 1840.

Соловев Сергей: История России. Москва, 1886—1876.

Старосольський Володимир: Теорія нації. 2-е вид. Нью-Йорк, 1966.

З М І С Т

ВСТУП	3
Тема праці 3; — Метода 4.	
I Розділ. ЛЮДИНА І МАСА СЕРЕД ПРИРОДИ І ВОРОЖОГО ОТОЧЕННЯ	7
1. Індивід і маса серед природи	7
Природа і людина в українському краєвиді 7; — Інстинкти, гони і емоції як засоби в боротьбі за примітивне існування 9; — Прагнення до свободи — передумова боротьби за існування 10.	
2. Спадщина минулого в психіці провідних особистостей і в психіці маси	12
3. Вимога часу	15
II Розділ. ПРАГНЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ МАСИ ТА ЇЇ ПРОВІДНИКІВ ДО ОРГАНІЗАЦІЙНИХ ФОРМ	16
1. Теорії про початки української козащини	16
Етимологічна або етіологічна теорія 16; — Соціологічні теорії 17; — Ендогенетична теорія М. Грушевського 21; — Загальна побутово-історична теорія Г. Штекля 25; — Соціо-психічно-динамічна теорія автора 26.	
2. Принада безмежних степів і динаміка первісного краєвиду	28
3. Характеристичні властивості українського козацтва: домінуючі почування, прагнення і змагання	30
III Розділ. ФОРМИ ВИЯВУ СОЦІОПСИХІЧНОЇ ДИНАМІКИ КОЗАЦТВА	32
1. Партизанські бої з татарами	32
2. Запорізька Січ	35
3. Динамічний характер безпосередньої демократії козацтва	36
IV Розділ. ПОЧАТКИ ДІЙ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЧЧИНИ	40
1. Українські козаки в боротьбі з кримськими татарами і турками	40
2. Походи українських козаків у Молдавію і Волоцину	41
3. Козацькі походи проти Московії та їхнє ставлення до Москви	44
4. Соціопсихічна динаміка українського козацтва в його відносинах в Польщею і Туреччиною до 1648 року	49

V	<i>Розділ.</i> ДИНАМІКА КОЗАЦЬКИХ ЗМАГАНЬ ЗА ГЕТЬМАНА Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО	54
	Особисті стимули революційної активності Хмельницького 55; — Революція народних мас 57; — На шляхах до державної само- стійності 60; — Зборівський договір і його наслідки 62; — Під- готовка до дальшої війни 66; — Мирний договір у Білій Церкві 68; — Розрив з Польщею і об'єднання з Москвою в 1654 році 70.	
VI	<i>Розділ.</i> ОЦІНКА ДІЯЛЬНОСТІ ГЕТЬМАНА Б. ХМЕЛЬНИЦЬ- КОГО	76
	Критика Хмельницького М. Грушевським 77; — Оцінка Хмель- ницького М. Кордубою 78; — Оцінка діяльності гетьмана з по- гляду соціопсихології 80; — Оцінка особистості і діяльності Хмельницького В. Липинським 81.	
VII	<i>Розділ.</i> ВІДНОШЕННЯ КОЗАЦТВА ДО СВОЇХ ПРОВІДНИКІВ ТА ДО ПОЛЬЩІ І МОСКВИ ПІСЛЯ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО	83
	Гетьман І. Виговський і його політика 83; — Концепція гетьм. П. Дорошенка: Україна і Туреччина 86; — Оцінка політики гетьм. П. Дорошенка 89.	
VIII	<i>Розділ.</i> ІВАН СІРКО — МАРКАНТНА ПОСТАТЬ ДИНАМІКИ КОЗАЦЬКОЇ ЕНЕРГІЇ	91
IX	<i>Розділ.</i> ПОЗИТИВИ І НЕГАТИВИ СОЦІОПСИХІЧНОЇ ДИНАМІ- КИ КОЗАЦТВА	95
	ZUSAMMENFASSUNG	101
	SUMMARY	105
	БІБЛІОГРАФІЯ	109